

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Lung - 15th century

16th century - 17th century

9(47.925)

4-30

1922

23.191.542

4-30

15 JAN 2010

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԱՀԱՆՋԸ

ԳՐԵՑ

ՎԱՐՎԱՐ - ՄԵԼԱՎ

ՏՊԱԳՐ. 9. ՎԱՆԼԵԱՆ

1922

26 SEP 2006

9147.925
4-30

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ՆԱՀԱՆՋԸ

105
21330

ԳՐԵՑ

4699 - 4744

ՏՊԱԳՐ. 3. ՎԱՆԼԵԱՆ

1922

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱՏՈՒՆ

ՃԸՂԱԼ ՕՂԼՈՒ ԷՑԳՈՒՇՈՒ ԹԻՒ 7-9

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՅԱՌԱՋԱՄԱՆ

«Զէյթունի Նահանգ»ը գրելով մեր միակ եւ առաջին փափաքը եղած է մթութեան մէջ չսթողել այն եղերական մահալճիւրը, որ այլեւայլ լեռներու եւ վայրերու մէջ գործադրուեցաւ, իր բոյնէն հալածուած ափ մը տարաբախտ ժողովուրդի վրայ:

Մարդկային ցեղը, դէպի իր կատարելութեան շրջանին եթէ ոչ բնականօրէն, գէթ քաղաքակրթական ըմբռնումով դէմ է ոչ միայն քաղաքի մը կամ հասարակութեան մը զանգուածային կոտորածներուն, այլ նոյնիսկ անհատներու շուրջ գործուած ոճիրներուն. սակայն հակառակ այդ ընդհ. ուղղութեան, իրերը կը շարունակեն հակընդիր արահետէ մը, որ այսօր կարծես հանգամանօրէն մարդկային ընտանիքէն շատեր իբր նախապատմական շրջանի կիսավայրենի մարդ ոչ միայն ոճիր մը գործելու, այլ ոճիրներ դարձնելու ետեւէ են. մասնաւորաբար անոնք՝ որոնք իրենց անմիջապէս քովը գտնուողէն աւելի զօրաւոր ու միանգամայն աւելի տգէտ են:

«Զէյթունի Նահանգ»ը գրին է այս դարբնուած ոճիրներէն միոյն, որ տարիներու ընթացքին իր արմատները հետըզհետէ զօրացնելով օրին մէկն ալ՝ այսինքն ճիշտ այն ընտանիքի որ իր բովիւր իրմէ տկար գտաւ, յարձակեցաւ ու փրճացուց, իսպառ անհետացնելու անգուսպ ճիգերով:

Ուրեմն երբ մարդ քաղաքակրթական ըմբռնումով դէմ է ոճիրին, սա ապացոյցն է թէ ներկայ 20րդ դարն իսկ, որ երբեմն կը կարծուէր քաղաքակրթութեան գազաթնակէտին հասնող դար մը, տակաւին շատ ետ կը մնայ, մարդկութիւնը հեռացնելու այն բնագոյային վայրենի հանգամանքէն որ կ'առաջնորդէ դէպի իրար յոշոտելու, ոճիրներ դարձնելու եւ միշտ տկարը փճացնելու անխառն գաղափարը:

Փոքր ազգերու ինքնորոշման, անբռնաբարելիութեան եւ ազատ կեանքի գաղափարական իրաւունք, արդեօք տակաւին որչափ տարիներ քու մղծաւանջովդ կեանքեր պիտի հնծուին: Արեւելքի ազգերու մէջ ամենէն վատթար բախշ ունեցողը եղած է Հայը, ինքզինքը շրջապատուած գտնելով մարդկային այնպիսի ցեղէ մը որ ներկայիս տակաւին կ'ապրի ընդհ. քաղաքակրթական սահմանէն հարիւրաւոր տարիներ ետ ու այս տգէտ ժողովուրդը իր նախամարդկային շրջանի հասկացողութեամբ դարեր շարունակ իրեն միակ զոհը դարձուցեր է Հայը, որուն վերջին բեկորներէն մէկ մասը այսօր կրկին կ'իյնայ զոհաբերութեան սեղանին վրայ, կարծես նորոգելու համար այն բերաւորները՝ որոնց արիւնով արդէն բոսոր ներկուած էր այդ սեղանը:

Զէյթուն դարերէ ի վեր ունեցած է իր փոքրիկ, բայց խիստ հետաքրքրաշարժ պատմական կեանքը, որ մեր յեղափոխական պատմութեան կարեւոր էջերէն մին կը կազմէ: «Զէյթունի Նահանջ»ը եւ լեռնէ լեռ փոխադրուող յաղթական կռիւները իսկապէս այդ պատմութեան մէկ էջը կը կազմեն, որուն պէտք է տեղեակ ըլլայ ամէն հայ, որ հետամուտ է ճանչնալ ընդհանրապէս հայ եւ մասնաւորապէս Զէյթունի պատմութիւնը:

«Զէյթունի Նահանջ»ը չպարունակեր Զէյթունի վերջին 910-921ի բոլոր անցքերը, այլ ներկայի, պարզ նահանջը եւ նահանջին հետ անմիջապէս առնչութիւն ունեցող մասերը: Իրաւ է թէ Զէյթունի նախկին անձնատուութիւնը (915) շատ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուցած էր հայ հասարակութեան մէջ որ ըստինքեան տակաւին այսօր իսկ անտեղեակ է անկից, եւ այդ անձնատուութեան ներքին շարժառիթները ցարդ մթութեան մէջ թաղուած են, սակայն ուշ կամ կանուխ Զէյթունի անցքերու այդ մասը եւս ամբողջական ձեւով պիտի ի յայտ պիտի գայ երկու պակասը մէկէն լրացնելով մին Զէյթունով հետաքրքրուողներուն գոհացում տալու, իսկ միւսը Զէյթունի պատմութեան այդ ոչ նուազագոյն կարեւոր մասը՝ կցելու համար հայ պատմութեան:

«Զէյթունի Նահանջ»ը աղէտեալներուն ամենալաւագոյն թարգմանը պիտի ըլլայ արտասահմանի հայութեան քով, որոնք նահանջին արծազանգը միայն լսեցին եւ բոլորովին անտեղեակ են աղէտեալներու պարենաւորման եւ այլն ներքին խնդիրներուն: Այսպիսիները աներկժիտ ենք թէ իրենց գրտնուած վայրերուն մէջ պիտի փութան կազմակերպել օգնութեան միջոցներ Զէյթունի արակծեալներուն համար. ու մենք այսպէսով պիտի կրնանք յաղթահարել մեր անոգոք թշնամիին՝ Զէյթունի վերաշինութեան համար աղէտէն վերապրողներուն գոյութիւնը պահելով: Մենք եբջանիկ այն տեն պիտի ըլլանք, երբ ներկայ համեստ աշխատասիրութիւնը գոնէ իբեականացնէ մեր վերջին յոյսը՝ որ յոյսն է բոլոր Հայութեան:

921 Հոկտ. 1 Հալէպ

ՎԱՐԴ. ՄԵՆԱԿ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1921ի վերջին կիսամեայի մէջ պատահող, Կիլիկեան Հայութեան ամենաուշադրաւ դէպքէն մին եղած է « Զեյթունի Նահանգ »ը : Նահանջը որչափ որ կատարուած է փաքաթիւ զինուած ոյժի մը կողմէ, սակայն իր աննախընթաց հանգամանքով մասնաւորաբար Կիլիկեան պատմութեան մէջ եզակի տեղ մը ունի զբաւած :

Զէյթունի՝ վիթխարի ժայռերուն և բարձրաբերձ լեռներուն վրայ, դարերէ ի վեր գոյութիւնը՝ Կիլիկեան Հայրօտութենէն վերջ, եղաւ բացարձակապէս եզակի՝ և տարբեր բոլոր այն հայաբնակ վայրերու ընտելութեան կեանքէն, որոնք տիւ և գիշեր թուրք բռնակալութեան տակ կը հեծէին շարունակաբար իրենց լաւագոյն և թանկագին կեանքերը օրըստօրէ գոհելով ու ոչնչացնելով :

Ինչպէս Զէյթունի երկարամեայ գոյութիւնը, նմանապէս իր վերջաւորութիւնը՝ 1921ի փառաւոր նահանջով, պատմութեան մէջ եզակի դարձաւ :

Զիւնապատ և խոտաշունչ սառնամանիքը չէր կարողացած ընկճել, պատմական ու պատուական հերոսաբոյնի շարունակութիւնը, արծուբոյնի քաջամարտիկ կռուողները . այսօր հիւսիսէն ու հարաւէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն հասնող և երբեմն զիրար ամբողջացնող սառնաշունչ փոթորիկները ստիպեցին արգիլել վերադարձնող Զեյթունի ափ մը բնակչութեան խաղաղ կեանքի զայտաթիւնը, ու Զէյթուն, որ հինգ երկար տարիներէ վերջ, սկսած էր կրկին իր սարեւունդին վրայ նորաբողոք կռկոններու ծնունդ տալ, յանկարծակի անհետացաւ դարձեալ, վիթխարի ժայռերու վրայ կառոցուած տարաբաղդ արծուէրոյնը պարապ ձգելով :

Զեյթունի Նահանգը Կիլիկեան սարեւանդին վրայ կառուող կենաց և մահու զինամարտ մըն է, ան՝ երէկ, մեր

սրտի աչքերուն թրթիռները կը բազմապատկէր իր ներքին քուր անցուղարձերուն կիսկատար ծանօթութեամբը . այսօր այդ նահանջը ամփոփուած ըլլալով Զեյթունի Նահանգ աշխատասիրութեան մէջ, իւրաքանչիւր հայուն անշուշտ փափաքին գոհացում տրուած կըլլայ . հոն խտացնելով նահանջի յարակից բոլոր մասերը, որոնք իսկապէս մէն մի հայու ջերմ փափաքն է գիտնալ :

Զեյթունի Նահանջը իբրեւ հայ ցեղի պատմութեան մէկ փոքրիկ կտորը իւրաքանչիւր հայու գուրգուրանքին արժանի ըլլալով, ամէն պարտաճանաչ և Զէյթունը սիրող հայ պարտաւոր է զայն պահել իբրեւ թանկագին յիշատակ մը դրասեղանին վրայ, ճանչնալու համար սոյն դիւցազններու երկրէն ծնունդ առնող հերոսները, որոնք այդ նահանջին դերակատարները ըլլալով, շատեր գոհեցին իրենց կեանքը, փրկելու համար հազարաւոր անդէշներու գոյութիւնը :

ԵԴՈՒԱՐԴ Ա. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

1921 Նոյեմբեր 1, ՀԱԼԷՊ

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՆԱՀԱՆՋԸ

ԸՆԴՀ. ԱԿՆԱՐԿ

Կեանքի տեւողութեան ընդաձքին անձեր կան, որոնք իրենց բացառիկ և արտակարգ անձնական կամ նիւթական դոնորութիւններով, պատմութեան մէջ անմահներու կարգը կը բռնեն: Այս պարագան երբեմն կ'իրականանայ նաև հաւաքականութեանց կամ քաղաքներու վրայ ալ, որոնք իրենց որ և իցէ պարտականութեան անիւրի և չիակատար դործադրումով, կ'արձանագրուին պատմութեան անանցանելի էջերուն մէջ, թէ իբր յիշատակ և թէ իբր օրինակ մեր վաղուայ սերնդին:

Հայ կեանքին մէջ Զէյթուն այդ դասակարգին պատկանող քաղաք մըն է. այս անունն իր մէջ խտացուցած է հայու իսկական ոգին, որու մէջ կը ցոլանայ ազատ և անկախ կեանք մը, ինչ որ ոչ միայն Զէյթունի, այլ երկրագործի վրայ գտնուող որ և իցէ մէկ հայու նպատակակէտը պիտի ըլլար: Զէյթունի Նահանջը գրելով, մեր նպատակը չէ ընել Զէյթունի վերջին տասնեակ մը տարիներու պատմութիւնը որը հասորներ կը լեցնէ, այլ մի միայն ծանօթացնել ընթերցող հասարակութեան թէ՛ Աւերակ Զեյթունի փլատակներուն մէջ ամփոփուող ափ մը Զէյթունցիները, ի՛նչ պայմաններու տակ և ինչպիսի քաջազորութեամբ նահանջեցին մինչև ազատարար գոտին, որուն նմանը գոգցես չառ հազուադիւտ էր այսպիսի փսքրաթիւ կռուողներու համար, որոնք իրենց թուին հազարներովը աւելի թշնամի ուժերու հետ թէ կռուիլ և թէ յառաջանալ պարտաւորուած էին:

Զէյթունի ներկայ նահանջը, իրականին մէջ յաղթանակ մըն է փառապանծ, որուն արձագանգը ոչ միայն հայ

Զէյթունի Ազգ. Միութեան անդամներէն և Նահանջը ղեկավարող հերոս խմբագրներէն Տիար Սեդրաք Զօլաղեան, որ խումբէն ակամայ բաժնուելով, ողջ առողջ հասաւ Այնթապ

Կենսո գրական խօսք. — Սեդրաք Զօլաղեան, բնիկ Զէյթունցի, 27 տարեկան, ունեցած է փոթորկալից կեանք մը: Պատերազմի ընթացքին քանիցս խումբով Հալէպէն Զէյթուն գացած ու ապա կրկին վերադարձած է: Յետոյ բանտարկուած է մատնութեան մը հետեւանքով և բանտէն ողջ ազատելով, վերադարձած է: Այժմ ողջ հասած է Ազատարար գոտին:

սրտերու, այլ քար անտարբերութիւն ցոյց տուող օտարներու առջև իսկ արձագանգեց իր սուր ձայներով:

Ջէյթունի նահանջին իսկական արժէքը գնահատելու համար, պէտք է գնալ ուղղակի այն դժին, ուսկից կատարուած է այդ յաղթական նահանջը. տեսնել այդ անանցանելի լեռներու կիրճերն ու թաւուտքները, որոնք ոչ միայն մարդու, այլ նոյնիսկ թռչուններու գնացքին ալ կրնան արգելք հանդիսանալ և ձգել այն թակարդներուն մէջ, որ թշնամին նախապէս տեղաւորած է իր որսերուն համար:

Ջէյթուն՝ իր քիչ մը բնակչութեամբ, այդ նահանջին գործը գլուխ հանելու հաստատակամութեամբ ձեռք առած գերմարդկային ճիգը բուն իսկ կը մատնանշէ Ջէյթունի անցեալ անյողդողդէ կամքը, որ համոշխարային պատերազմի աւերներէն վերջ իսկ, կործանուած և ոչնչացած նրկատուող Ջէյթունի ափ մը Հայոթիւնը կուգար հանուր աշխարհի լսեցնել տականին իր անպարտելի զէնքերուն շառաչիւնը և այդ զէնքներու որոտումներով խուժել դէպի ազատարար զօր՝ դէպի ֆրանսական դրօշակը, որուն ինքը տարիներ շարունակ հիացող և հաւատարիմ նուիրուող մեղած էր:

Ջէյթուն՝ Տաւրոսի կատարները բնակող այդ քաջարի արծուերոյնը, դարերէ ի վեր իբրեւ ովաքիս մը, իր գոյութիւնը պահած էր մինչև 915: Եւ այդ դարերու ու տարիներու ընթացքին թէեւ իր ձիւնապատ գագաթէն փոթորիկներ միշտ անպակաս էին, սակայն Ջէյթուն իր ունեցած բոլոր կախներն ու սպտերազմները շահեր և անպարտելի մընացիւ էր: Այս յաղթանակներուն համար ալ ան՝ ժամանակ առ ժամանակ գործածէր է իր բոլոր ոյժը, իր դիւանադիտութիւնը և օտար միջամտութիւնը ի նպաստ իր գոյութեան. եւ այս երեք սյուներու շնորհիւ ապրեր է մինչև այն վայրկեանը, ուր իր միջոցներուն մեծամասնութիւնը անհետացած էր թրքական նորաստեղծ քաղաքականութեան հետեւանօք. այդ օրը Ջէյթունի անձնատուութեան օրը եղած էր:

Իր
դ
կը
ւս
րե
դ
լի
վ
վ
կ
հ
կ
դ
դ
պ
ը
թ
ը
նե
մ
մ
դ
ր
հ
ն

Բայց կտրատուած ծառը իր արմատներով չէր ոչնչացած. ձմրան արտադուր ցուրտերու հանդիպած հսկայ ծառին ճիւղերը թէև չորցած, բայց հողի ներքնախաւերուն մէջ կ'ապրէր անոր արմատները, որոնք նպաստաւոր օրերու կըսպասէին կրկին իրենց ծլարձակումը կատարելու համար, ու այդ օրը եղաւ այն օրը, երբ թրքական կառավարութիւնը պարտուած, ընդունեց Դաշնակիցներու պարտադրած զինադադարի պայմանները, որոնց չնորհիւ իր բնագաւառէն բռնազրօսիկ կերպով տարագրուած հայը, պիտի կրնար հինգ երկար տարիներէ վերջ վերադառնալ աւերակի վերածուած հայրենիքը և հոն շէնցնել իր հայրենի օճախը, շինարար աշխատանքով: Նոր օր մը, և նոր դարազրուի մըն էր այդ օրը, ոչ միայն Զէյթունցիներու այլ և բոլոր այն Հայերուն, որոնք նոյն բաղդին արժանացած էին «Իթթիհատ»ի կործանիչ և հայահալած քաղաքականութեան օրով:

Մեծ պատերազմի ընթացքին Զէյթունէն տարագրուած 50000է աւելի բնակչութիւն մը անապատներու մէջ փճացած էր. մեծ մասը Տէր-Չօրի ջարդին ենթարկուած, վերապրողները շատ աննշան թիւ մը կը ներկայացնէին, որոնք կրնանք ըսել թէ դիպուածով ապատոզներ եղած են, որովհետև թրքական սահմաններուն մէջ չկար վայր մը, ուր Զէյթունի անունը անձանօթ եղած ըլլար և այդ տեղի բնակչութիւնը գոհեր տուած չըլլար Զէյթունի այլ և այլ կռիւներու մէջ: Ծիշտ այս պատմառաւ իւրաքանչիւր թուրք, առանձնապէս Զէյթունցիներու հանդէպ իբրև հայ ունեցած վրէժխնդրութեան վրայ կը բարդէր երկրորդ վրէժխնդրութիւն մըն ալ, որը առաջինէն աւելի զօրաւոր հանգամանք մ'ունենալով, ամենուրեք կը հետապնդուէր այդ անջնջելի ցեղը ու կը բնաջնջուէր:

Չկար Զէյթունցի մը որ իր ծննդավայրէն հեռանալէն վերջ հանդիպած քաղաքներու թուրք տարբին իր Զէյթունցի ըլլալը ակնյայտօրէն խօսէր. բայց այս զօրաւոր միջոց մը չէր իր հետքը կորսնցնելու, որովհետև Զէյթունցիք ունին խօ-

սելու յատուկ հնչում մը, որ ուր որ ալ ըլլան իրենց ինքնութիւնը կը մատնէ: Ասիկա ոչ միայն հայ Զէյթունցիական դաւառաբարբառը՝ կամ իրենց հնչումն է, այլ բացառաբար ամէն լեզուի մէջ խօսելու ատեն Բ գրին հնչումը Յի պէս հնչելն է:

Այս պայմաններու մէջ Զէյթունցիք մինչև վերջին ժամը անխնայ կոտորւեցան աստ անդ. մինչև վերջին ժամը կ'ըսեմ, որովհետև մէկդի առնելով անապատները, քաղաքներու մէջ վերջին քանի մ'ամիսներու ընթացքին կարծես սթափուած չըլլան մը բոլորել սկսած էր հայկական հալածանքը: Պաղեստինի, Սիրիոյ և Միջագետքի շրջաններու մէջ, ուր մեծաւ մասամբ տարագրուած էին Հայերը, թուրքերը իրենց գլխուն ճարը նայելու ետևէն էին, որովհետև Դաշնակից բանակներու յառաջխաղացութիւնը այնչափ արագացեր էր որ թուրքերը ոչ մէկ ժամ ատեն ունէին իրենց օճիքը պրծելու: Այսպիսի կացութեան մը մէջ իսկ կը յիշեն 918 Օգոստոսի մէջ Զէյթունի կողմերէն բռնուած խումբ մը Զէյթունցիներ (այդեր և կիներ) որոնք տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ բերուած էին Հալէպի բանտը, ուր վայրկենական հրամաններով Հայեր մահուամբ պատժուեցան:

Ուրեմն այնքան խիստ հետապնդումներէ վերջ մենք իրաւունք ունէինք սպասել շատ քիչ թիւով վերապրող Զէյթունցիներու, որոնք անապատի չորս կողմերուն արուեստական մրրիկներու մէջոցաւ անհետացած և կորսուած ըլլալով, բնաջնջուած կրնային ըլլալ: 918 Հոկտ. 25ին, Հալէպ գրաւուեցաւ և թրքական տիրապետութիւնը խայտառակ վիճակով մը խոյս տուաւ քաղաքէն և շրջակայքէն. մինչ այդ արդէն ազատագրուած էին Դամասկոսի, Նրուսաղէմի և Պաղտատի կողմերը գտնուող բոլոր տարագրեալները, որոնց հետ նաև հատապարտ Զէյթունցիներ:

Շատ չանցած Հալէպ բոլոր վերապրողներու կայանը դարձաւ, ուր կը միանային ամէն կողմէ յառաջացող հայ վերապրողներու բեկորներ. այս վերադարձին հետ Զէյթունցիք ևս համախմբուեցան այս քաղաքը և ասկից ալ հետզհետէ

գացին տեղաւորուիլ իրենց աւերակ երկիրը:

Մենք «Զէյթունի Նահանջ»-ի ընթացքին երբէք մտադրութիւն չունինք մեր խնդրէն շեղելով, պատմական ընել ներգաղթի պարագաներուն, օրուայ պահանջին և Դաշնակից տերութիւններէն այդ առթիւ մեզ տրուած թելադրանքին և ոչ ալ հոս պիտի պրպտենք գտնել պատասխանատու անձերը, որովհետեւ եթէ երբեք կար զօրաւոր արգելքներ և ապաղայի մասին ենթադրական ձեւով յոռետես գուշակութիւններ, միևնոյն ատեն իրականութեան մէջ կար պարտուած թուրք մը և չաղթող դաշնակիցները, որոնց բանակները օրըստօրէ կը յոռաշնայային դէպի փոքր Ասիոյ խորերը և զբաւումի կ'ենթարկէին թշնամի հողամասերու բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը: Ծնչուած և տարինեքէ ի վեր արդար աշխատանքէ և օրինաւոր հարստութենէ զրկուող ժողովուրդի մը համար յուսատու ներկան դանց առնել և ապագայի յոռետեսութեանց վրայ կրթնելով կըրկին գաղթականական կեանքը ապրիլը, դժուար էր. նամանաւոր որ թրքական չարաչար պարտութիւնը թուրք բռնակցութիւնը այնչափ ընկճած, այն աստիճան ստրկացուցած էր որ, մարդ կարելի բան չէր որ երեւակայեթ թէ այս ազգը չիացած տղու մը պէս օր մը չէ օր մը իր վերջին րօպէին խնայող դաշնակից բանակներու երեսին նետուելով կրկին ճանկատելու փորձեր մը կ'ընէ: Այս և ասոր նման շատ մը տեսութիւններ պատճառ եղան որ Զէյթունի վերապրողները նախ Մարաշ և ապա Զէյթուն երթան և տեղաւորուին իրենց աւերակներուն վրայ: Այդ թուականներուն Զէյթուն բոլորովին աւերակ էր. բնակութեան համար միայն մատի վրայ համրուող քանի մը տուններ մնացեր էին, ինչպէս նաև Զէյթունի արեւմտեան պարտէզներուն մէջ թուրքերու ձեռքով նոր շինուած տաանեակ մը տուններ, որոնց ամբողջին թիւը հազիւ քառասունի կը հասնէր, իսկ ամենարնդարձակ վայրը՝ որ ի պահանջել հարկին կրնար գործածուիլ իբր բնակութիւն, այդ ալ Զէյթունէն Զուկէս ժամ դէպի արեւելք, բլուրի մը վրայ Համիտեան

շրջանին կառուցուած զօրանոցն էր, զօրանոց մը, որուն նըմանը շատ հաղուադիւտ է թուրքիոյ ամէն կողմերը:

Զէյթուն՝ պատերազմի ընթացքին, բնակեցւեցուած էր գաղթական թուրքերով, որոնցմէ քիչ թիւ մը, կը մնային տակաւին մինչեւ զինադադարի օրերուն: Վերապրող Զէյթունցիներու ներգաղթը երշ սկսաւ, այդ եկւոր բնակչութիւնը առանց այլեւայլի սկսաւ խոյս տալ և հեռանալ Զէյթունէն, որով ներգաղթող բոլոր Զէյթունցիները գացին ու անարգել իրենց կալուածներուն ու այգիներուն տիրացան: 919 Մայիսէն սկսեալ մինչեւ Սեպտ. Զէյթուն հաւաքուող ընդհ. վերապրողներուն թիւը կը հասնէր 1200ի, որոնցմէ մօտաւորապէս 500ը այր, իսկ մնացեալներն ալ կիներ և տղեկներ էին, Սեպտ.էն վերջ ալեւայլ կեդրոններէ Հալէպ հասնող վերապրող Զէյթունցիներէն շատեր նախընտրած էին երթալ դաշտային Կիլիկիա եւ ձմեռը հոն անցընել:

Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով վերապրող Զէյթունցիներու երկու տարուան մանրամասն պատմութիւնները ընելու, կը ձգենք այդ յառաջիկային եւ հիմա կ'անցնինք 921ը, ուր տիրող աննպաստ կացութեան առջև Զէյթուն ստիպուեցաւ նահանջել դէպի ֆրանսական զօնը, ուր միայն պիտի կրնար փրկել ինքզինքը, եթէ երբեք Զէյթունի եւ ֆրանսական զօնին մէջտեղ գտնուող հեռաւորութիւնը կարենար անվտանգ ճեղքել եւ անցնիլ:

Ի՞նչ էին այն շարժառիթները, որոնք ստիպեցին Դեմալականները, որպէսզի վերջին ժամուն ամենախիստ միջոցները սկսին գործածել Զէյթունի հանդէպ: Այս մասին բաւական կարծիքներ կան մէջտեղը:

Զէյթունի վերապրողները 919ին երբ կը վերադառնային աւերակ Զէյթունը վերականգնելու, շրջակայ թրքութիւնը համաշխարհային նախճիւրէն ազատուող հայկական բեկորներու հանդէպ շատ բարեկամական դիրք մը բռնած էր, եթէ երբեք որ և իցէ ատեն ներելի է թուրքերու մէկ յարաբերութիւնը բարեկամական որակել: Զէյթունի ամ-

Թողլ անշարժ կալուածներուն՝ մանաւանդ այգիներուն և պարտէզներուն տիրացող որ և իցէ թշնամի ձեռք բնաւ երբեք իր դիւքը պիտի չկրնար յարմարցնել վերապրողներու կեանքին, եթէ անդին քրիստոնեայ տիրապետութեան մը սարսափը քանի մը փարօտի անդին կանգնած, Դամոկլեան սուրի մը նման կախուած չըլլար իր գլխէն։ Այսուհանդերձ թական «արնալուտ»ները բաւական դժուարութեամբ կըրցան բոժնուիլ իրենց պատահական հարստութիւնը կազմող Ձէյթունի այգեստաններէն։

Ձէյթունի եկուոր այս բնակչութիւնը հեռանալէն վերջ, չըջակայ գիւղացիութիւնը՝ արդէն ճանչնալով Ձէյթունի բնակչութիւնը և նամանաւանդ այդ բնակչութեան ամբողջ 4—5 տարի անապատներու մէջ անցուցած տաժանագին կեանքը որուն ներքեւ անայայման անթելուած կը նկատէր վրէժխնդրութեան կայծերը, դոնէ այդ կայծերը կրկին ու կրկին չրոնկցնելու նկատումով ստիպուած էր, խաղաղ դրացնութիւն մը խնդրել իրենց և Ձէյթունցոց միջև. բացառութիւն պէտք է համարել սկզբնական շրջանին մէջ կարգ մը թուրք գիւղացիներու կողմէ, Ձէյթունի հանգիստը վրդովելու համար եղած կարգ մը պզտիկ փորձերը որոնք Ձէյթունցիք սաղմնային վիճակի մէջ խեղդելով յաջողեցան կացութիւնը ի նպաստ իրենց փրկել։

Ձէյթուն՝ ամբողջ երկու տարի բոլորովին անկախ եւ ինքնիշխան դիւք մը կը վայելէր. իր կառավարութիւնը տեղւոյն Աղդ. Միութիւնն էր և իր զինուորները տեղւոյն երիտասարդութիւնը. ամբողջ այս երկու տարուայ ընթացքին հայ կամ օտար լրացութիւնը և ոչ մէկ ճշգրիտ տեղեկութիւններ կըցան հաղորդել հասարակութեան, քանի որ անիկա կղզիացած վիճակ մը ունէր և ամէն կողմէ յարաբերութիւնները խղուած էին. նամանաւանդ այս պարզան աւելի եւս շեշտուեցաւ, երբ Մարաշու ֆրանսական բանակը քաջուեցաւ դէպի Իսլահիյէ—Անթապ, Մեր խօսքը ըսելէ առաջ, ըսենք թէ գլխաւորաբար ինչ կարծիք կար

Ձէյթունի վերջին գոթախառութեան իբր գլխաւոր շարժումիւ։ Տեղւոյն Հայութիւնը քանի որ անգիտակ էր արտաքին աշխարհի կացութեան և յարաբերական խնդիրներու նկատմամբ, իր գոթախառութեան մեծագոյն դրդապատճառը կը նկատէ Մարաշու թուրք բնակչութիւնը. թէ Մուսթաֆա Բէմալ այս վերջիններէն զինուոր պահանջեր է եւ Մարաշիներն ալ առարկած ըլլան թէ. «եթէ Ձէյթունցիները չզսպուին իրենք պիտի չզինուորագրուին»։ Ասիկա չենք ժխտեր մենք. որովհետեւ ոչ միայն այժմ, այլ Ձէյթունի պատմութիւնը նոյնանման պարագաներ հարկաւորներուն արձանագրուած. բայց ըստ մեզ՝ խնդրին բուն շարժումիւ պէտք է քիչ մը հեռուները փնտռել, Արտաքին աշխարհի հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող Ձէյթունցիներու, միակ եւ գլխաւոր տեսակէտը եղած էր, Ձէյթունի վիճակը, հրապարակագրելէ խուսափել, Բէմալականներու վրէժխնդրութիւնը չարթնցնելու դիտաւորութեամբ, որովհետեւ որչափ որ Ձէյթուն իր դրացի թուրք գիւղացիութեան հետ յաջողած էր ինքնավարութեամբ համերաշխ ապրելու միջոց մը ստեղծել, սակայն եւ այնպէս այդ, յաջո մեզ բաւականին խախտու կ'երեւար, սրովհետեւ Ձէյթուն ի պահանջել հարկին այդ ինքնավարութիւնը պաշտպանող ձեռնուռ միջոցներէն զուրկ էր. նաեւ ֆրանսական բանակը օրերով հեռու կը գտնուէր իրմէ, երկրորդ՝ իր բնակչութեան մեծագոյն մասը որբեր, այրիներ, կիներ էին. երրորդ՝ հոն ինքնապաշտպանութեան համար անհրաժեշտ եղող ռազմամթերքը, բոլորովին անբաւարար վիճակ մը ունէր։

Առաջին երկու պայմաններուն համար մենք և ոչ մէկ ըսելիք ունինք, քանի ու իրերու բնոյթը, ինքնաբերաբար հոտ հասցուցած էր. սակայն երրորդին համար բացարձակապէս պատասխանատու պիտի բռնենք, մասնաւորաբար նախատեսուած, հաւանական ինքնապաշտպանութեան մը համար անհրաժեշտ իրեղէններու համար շրջուած ղրամը մտող կարգ մը անհատներ, որոնք այսօր երբեմն քաղաքներու մէջ

առանցնեցած իրենց ապօրէն ճամբով ձեռք անցուցած վաս-
տակով ի շարս ուրախութեանց են. ասոնց դիտաւորը կը
կը հանդիսանայ Տօք. Բաշբեկունի, նախկին անսունով Տօք.
Վարդան Թօփալեան: Տօք. Բաշբեկունիի բրած զեղծումները
մինչեւ այս օրերս գրկէ անյայտ կը մնայի քանի որ բուն
դրամին տէրը՝ Զէյթունցիք մէջտեղ չկային և Տօք. քանոնց
բացակայութեանն օգտուելով կրնար դիւրութեամբ ազատիլ
պատրպատ խօսքերով. բայց այսօր արդէն ամէն ինչ պար-
զուած է. ընթերցողը յաջորդ էջերուն մէջ առանձին գլու-
խով մը պետի հանդիպի դրամական զեղծումներու մը
որուն առանցքը կը կազմէ Տօք. Բաշբեկունի:

Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան գործը անխնամ մնա-
ցած էր և ընդամենը հազիւ ունեցած էին 100ի մօտ կանո-
նաւոր չէնք, որոնք հայթայթուած էին բացառաբար անհա-
տական միջոցներով, իսկ անդին 1500է աւելի (հնչուն սակի)
գումար մը կը մնար ու կը մնայ մինչև այսօր անյայտ ձեռ-
քերու մէջ:

Կացութեան այս դժնգակութիւնը մեղ երբեք թոյլա-
տու չէր վերջնականապէս յուսադրուիլ Զէյթունի համար եւ
այդ պատճառով աւելի լաւ էր Զէյթունը քօղի մը տակ
պահել, քան թէ հրապարակել իր կիսանկախ վիճակը: Որ-
չափ որ ալ Զէյթուն ինքնավար ապրած ըլլար, Բէմալա-
կանները յաչս օտարաց, անոր տէրը եւ իշխողը կը դա-
ւանէին իրենք զիրենք, ուրեմն Զէյթունի վիճակը քօղի
տակ թողուլը տեսակ մը միջոց էր Բէմալականներու գըր-
գըռութիւնը չը յառաջանցելու համար:

Ակներեւ է թէ գտնուեցան երբեմն թերթեր, որոնք ա-
տեն ատեն թէեւ հակիրճ տեղեկութիւններ հաղորդեցին պա-
շարուած Զէյթունի մասին, բայց ասոնք՝ իրեւե թերթի
գրուածքներ, հրապարակը աղմկելու ընդթր չունեցան: 921ի
սկիզբը Մարաշու թուրք կառավարութիւնը Զէյթունի ղէն-
քերը պահանջելու համար «գոմօսիօն» մը ղրկած էր Զէյ-
թուն, որուն Զէյթունցիք բուն կերպով ընդդիմացեր եւ

Նահանգի հերոս դերակատարները Բիլիս հասնելէ վերջ

մերժեք էին բրենց ինքնապատկանութեան միայն Ռջոցէն
զրկուիլ. խնդիրը թէեւ անմիջականօրէն սուր հանգամանք
մը ստացեր և երկուստեք կռուի բռնուելու տրամադրու-
թեամբ բանակցութիւնները խզուած էին, սակայն Մարաշի
էշրաֆներէն ոմանց երկրորդ միջամտութեամբ Ձէյթունցիներու
պահանջին գոհացում տրուած էր հետեւեալ պայմաններով.
Ձէյթունցիները իրենց զէնքերը պիտի պահեն, բայց միւսոյն
ատեն Ձէյթունի սահմաններուն վրայ գտնուող թուրք գիւ-
ղացիներուն բնաւ երբէք մնաս մը պիտի չհասցնեն, և Ձէյ-
թունի հողէն անցնող որ և է ճամբարդ Ձէյթունցի պահակ-
ներէն պիտի պաշտպանուի մինչեւ թրքական պահակա-
տունը, որ կը գտնուէր Ճիհան գետին կամուրջին վրայ Ձէյ-
թունէն վեց ժամ հեռաւորութեամբ. ասոնց փոխարէն Մա-
րաշու կառավարութիւնը կը խոստանար Ձէյթունցիներու
պարենաւորման գործը դիւրացնելու համար ձեռնտու բոլոր
միջոցները թոյլատրել, որոնց գլխաւորն էր Մարաշ երթեւե-
կութեան ապահովութիւնը:

Ձէյթունի այս ներքին անցուդարձերու ատեն, արտա-
քին աշխարհի մէջ բաւական խուլ աղմուկներ չըլազա-
յութեան ելան. ամէն կողմ ազգային շրջանակներու մէջ
խօսուեցաւ Ձէյթունցիներուն զէնքերը պահանջուելու խըն-
դիրը, բայց հազիւ թէ քանի մը օրեր անցած էին, հրապա-
րակի աղմուկը քաշուեցաւ և վերջին համաձայնութեան
լուրը սկսաւ արձագանգել և որ առժամաբար ամէն հայու
բաւականաչափ յուսադրիչ և մխիթարիչ հանգամանք մը ու-
նենալ կը թուէր: Այդ օրերուն Ազգ. Պատուիրակութեան
նախագահը Պ. Պօղոս Նուպար ծանուցագիր մը ներկայա-
ցուցած էր ֆրանսական կառավարութեան Փարիզ՝ և որ յա-
ջորդ օրն իսկ թերթերուն զբաղումի առարկայ մը դարձաւ:
Այս ծանուցագրի մասին Ազգ. Պատուիրակութեան կի-
սապաշտօնական օրկանը՝ Փարիզ հրատարակուող «Ապագայ»
շաբաթաթերթի 23 թիւ 21 ցուցանումով հետեւեալը կը կարդանք:

ԶԷՅՅՈՒՆԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

«Շաբթուս ընթացքին ֆրանսական Մամուլը Անգլիական թերթերէն առնելով գրեց թէ՛ Զէյթունի հայութիւնը մերժած ըլլալով զինուորագրուիլ և յանձնել իր զէնքերը Գէմալական իշխանութեան, պաշարուած է Միլլի ոյժերու կողմէն»:

«Այս լուրին վրայ հայկական շրջանակներու մէջ լուրջ մտահոգութիւն կը տիրէ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը անմիջապէս առանձինն ծանօթագրով մը դիմեց Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարարութեան, խնդրելով որ Կիլիկիոյ ֆրանսական իշխանութիւնները անմիջական միջոցներ ձեռք առնեն փրկելու համար Զէյթունի քաջարի հայութիւնը և խնայելու անոր այն ճակատագիրը, որուն ենթարկուեցաւ Հաճըն»:

«Պատուիրակութիւնը չեղտեց մասնաւորապէս, որ Զէյթուն 1860 էն ի վեր հոգածութեան առարկայ եղած է ֆրանսական կառավարութեան կողմէն»:

«Հարկ չկայ ըսելու թէ Զէյթունցիները անտարբեր չի մնացին այս հոգածութեան և 1870 ի Ֆրանքո-Գերման պատերազմին ուղարկեցին մօտ երեք հարիւր հոգիէ բաղկացած կամաւորներ, որոնք կռուեցան Ֆրանսայի համար»:

«Մեր Անգլիացի բարեկամները այս անգամ ալ մտահոգ Զէյթունի սպառնացող վտանգին համար, դիմում կատարած են Անգլ. կառավարութեան: Անգլ. և հայկական քօմիթէի նախագահը և երեսփոխան Մր. Անիւրին Ուելլեյմս խորհրդարանին մէջ հարցում ուղղեց արտաքին գործերու նախարարութեան, տեղեկանալու համար թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է հայութիւնը: Մր. Հր. յանուն արտաքին գործերու նախարարութեան, պատասխանեց որ Անգլ. կառավարութիւնը տեղւոյն վրայ չունենալով ներկայացուցիչներ, միջոցներ ձեռք պիտի առնէ դրութիւնը հասկնալու, որպէս զի ըստ այնմ կարգադրութիւն մը ընէ»:

Թէ ի՞նչ էր Զէյթունի կացութիւնը այդ օրերուն, ցոյց տալու համար կը բաւէ հոս ամփոփել Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսին մէկ անձնագիր նամակը, ուղղուած Հալէպ Զէյթունի Հայրենակցական Միութեան:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

ՄԵԾ Ի ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 229)127

1921 Մայիս 19, Ատանա

ՅԱՐԳԵԼԻ ԱՏԵՆԱՊԵՏ

ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԶԷՅՅՈՒՆԻ.

Հալէպ

Ընդունեցինք Միութեանդ Թ. 10 և Մայիս 17 գրութիւնը: Շատ կանուխէն արձագանք դտան այստեղ Զէյթունի մասին սարսափեցուցիչ տարածայնութիւնները. անմիջապէս Ազգ. Խորհրդոյ որոշումով երեք յարանաւանութեանց հոգեւոր ներկայացուցիչները Ժէնէրալ Տիւֆիէօյի ներկայանալով բանի բերանոյ պարզեցին զժախդ Զէյթունի սպառնացող ահաւոր վտանգը և գրաւորապէս խնդրեցին ասպետական Ֆրանսայի աշակցութիւնը: Ժէնէրալը խոստացաւ Ն. Բօմիսէրութեան փոխանցել օրուած գրութիւնը:

Այնուհետեւ Զէյթունի մասին քաղուած տեղեկութիւնք հակասական ձև մը տալիս, մերթ վտանգը չեղտող մերթ որ և է վտանգի դոյուլութիւնը չունենալը հաստատող, մինչեւ այսօր Զէյթունի վիճակը մթութեամբ մը պարուրուած է: Թերևս «Միութեանդ» ալ քաղած տեղեկութիւնք շատ տարբեր չըլլան այս տեղիներէն:

վատա՛հ եղէք, ոչ միայն դուք, ամբողջ վերապրող Հայութիւնը Զէյթունով կը շահագործուի և անոր պատահելիք որ և է անախորժ դէպք ամէնուն սիրտը կը յօշոտէ:

Ողոյնիւ հայրական սիրոյ և մաղթելով ամեն բարօրութեան Զէյթունի բովանդակ հայութեան:

Մնամք աղօթարար
ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

*
* *

Ինչպէս թուականներէն որոշ է, պատուիրակութեան դիմումը բաւական վերջն է այն թուականէն՝ ուր Կիլիկիոյ վեհափառ Կաթ. իր նամակով մերժելու ձեւ մը կուտայ Զէյթունի վտանգաւոր կոցութեան Սյս մասին մենք ևս համակարծիք կրնանք ըլլալ Կաթ. նամակին, քանի որ ճիշտ այդ օրերուն Հալէպ հասած էին վեց հատ Մարաշի հայեր, որոնց տուած բացատրութեան նայելով Զէյթունի վտանգը ժամանակուայ մը համար հեռացեր էր, սակայն սա որոշ էր թէ վտանգը միշտ վտանգ կը մնար: Ազգ. Պատուիրակութիւնը մենք կը դատապարտենք անոր համար որ զիտնալով հանդերձ թէ Զէյթունի մասին տրուած ծանօթագրին հետեւսնքին վրայ բան մը իսկ չխորհեցաւ, ծանուցագիրը դրուելէն վերջ լրագրական աշխարհը դարձեալ նիւթ բրաւ Զէյթունի խնդիրը, ինչ որ արձագանգեց մինչեւ Քէմալիստանի խորերը, և հիմա ո՞վ մեզի իրաւունք չիտար ենթադրելու թէ, Քէմալականներու վերջին ուշադրութիւնը որ կեդրոնացած էր Զէյթունի վրայ, ծնունդ էր Արտալայի մէջ եղած վիճուածներուն:

Եթէ երբեք մենք Զէյթունի վտանգը իսկապէս նկատի առնելով տեղւոյն ժողովուրդը այդ վտանգին դիմադրաւորելու չափ օգնութիւն հայթայթող միջոցներու վրայ խորհէինք, փոխանակ թուղթի վրայի խօսքերու ապաւինելու, ինծի հեա չատեր համոզուած են թէ Զէյթուն՝ այսօր

անվտանգ տարած և կամ ազատարար գոտի հասած պիտի ըլլար իր ամբողջութեամբ: Սակայն իրականութիւնը ասոր ճիշտ հակառակը եղաւ և պատահեցաւ այն՝ ինչ որ այդպիսի կացութեան մը պարագային անխուսափելի էր: Զէյթուն կարծես ճակատադրականօրէն երկրորդ անգամ մղուեցաւ զոհարերութեան մեծ տեղանին, որուն վրայ կատարուած զոհերու արիւնը տակաւին իր թարմութիւնը չէր կորսնցուցած:

Ուրեմն մենք դատաւորելով մեր խօսքը, կը շեշտենք հետեւեալ տուիքներու վրայ, որոնք կրկին անգամ քանդեցին Զէյթունի մէջ հաւաքուող ափ մը վերապրողներու կառուցանելիք նոր շէնքը:

1.— Զէյթունի հանդէպ սնուցուած վրէժխնդրութիւնը ամբողջ թրքութեան և մասնաւորաբար չրջակայ թրքաբնակ վայրերու կողմէ:

2.— Յունական և Քէմալական անեղ կռիւներու նախօրինակին երբ, Քէմալ պատրաստուած էր ամէն կողմէ զինւոր կանչել, Զէյթունի չրջակայքը դառնուող թրքութիւնը պատրուակ մը բռնելով հոն տարածուող փոքրաթիւ Հայութեան մը երեւակայական վտանգը, անկից նպաստաւորուելով զինւորագրութենէն խոյս տալու յոյսելով, օրն ի բուն Զէյթունի մասին տեղացուցուած զրպարտութիւնները ևսայն:

3.— Յաջա Դաշնակից Պետութեանց, Զէյթունի անուշով առանձին խնդիր մը յուզուելով և այդ առթիւ Զէյթունի անցեալին վրայ յենած՝ Քէմալականներու մտահոգութիւնը և դայն մէջտեղէն վերցնելու ճիգը:

4. Զէյթունի մէջ գէնքի և ազամանութի նուազագոյն գոյութիւնը:

Ահաւասիկ չորս գլխաւոր կէտեր, որոնք Զէյթունի անկման պատճառ եղան. անկման շարժառիթները կազմող այս պատճառներուն մէջ մենք՝ այսինքն Զէյթունէն դուրս և մասամբ ազատ հողի վրայ ապրող Հայերս ալ ունինք մեր պատանխանատութիւնը, որը կը կայանայ մեր անտարբե-

յութեան մէջ. անտարբերութիւն մը, որ ինքնին դատապարտելի է, պաշարուող Զէյթունի հանդէպ. երբ մենք մեր անտարբերութեան մասին պատասխանատուութիւն յանձն կ'առնենք, ապա ի՞նչ ըլլալու են այն մարդիկը, որոնք հարիւրաւոր ոսկիներ ոչնչացուցին, առանց իր նպատակին հասցնելու: Արդէն այս դուժարին իր նպատակին ճշգրիտ դրածածուժով Զէյթունէն դուրս ապրող բոլոր Հայերուն պատասխանատուութիւնը որ անտարբերութեան հետեւանօք մէջ բերինք, ջնջուած պիտի ըլլար: Զէյթուն ինկաւ, բայց վա՛յ անոնց զորս պատմութիւնը պիտի արձանագրէ իրր այդ անկման պատճառ տուողները:

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ

Զէյթունի պաշարումը կ'սկսի Ֆրանսացւոյ Մարաշէն քաջուելու թուականէն: Մինչեւ այդ թուականը Զէյթուն բաւական հանգիստ կեանք մը սկսած էր բոլորել, նամանաւորը որ չըջակայ բոլոր թրքութիւնը եւրոպական մեծ պետութեան մը ներկայութիւնը կռահելով իր մէջ, վերջին ծայր ակնածանք սկսած էր ունենալ համաշխարհային պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Դաշնակից պետութեանց դատին ի հաշիւ չարչրկուող և հազար ու մէկ անարգանքի ենթակայ եղող, և արեան զետեղէ անցնող ժողովուրդի մը մաղապուր աղատուած բեկորներուն հանդէպ:

Իրաւ է թէ ֆրանսական գրաւման բանակը մինչև իր նահանջի օրը չանցաւ Մարաշը, որ Զէյթունէն 12 ժամ, իսկ Զէյթունը չըջապատող թուրք կ'զրոններէն, ինչպէս Ալ-պիսթան, Կոկիմոն, Անտրուն և այլն աւելի հեռու էր, բայց զի միայն Ֆրանսացիներու ներկայութիւնը Մարաշ և օրոս-տար, յառաջխաղացման հաւանականութիւնը կարծես թուր-

քերու բերանը դրած էր սանձ մը: Ասիկա անկից ալ կ'ապացուցուի ու կը հաստատուի որ ֆրանսական նահանջէն օրեր առաջ, երբ Քէմալական շարժումը սկսած էր խրմորուիլ թուրքերու մօտ, անոնք ինքնաբերաբար ու յայտնութիւնները սկսած են ընել հոս հոն, թէ «Հայեր, ձեր օրերը հա՛րուած են. թէ ձեր հաշիւը պիտի տեսնենք այն օրը, երբ ֆրանսական զօրքերէն կը մաքրենք Մարաշը ևն» . այս և ասոր նման շատ մը յայտնութիւններ մեզ կը համոզեն թէ Զէյթուն ինչպէս նախապատերազմեան չըջանին, նըմանապէս և այդ օրերը իր դոյութեան իրր աղղակ ունէր եւրոպական աղղեցութեան մը հովանաւորութիւնը, բայց աւաղ որ այդ հովանաւորութիւնը եղաւ շատ ժամանակաւոր և 920ի սկիզբը՝ ճիշտ ձմրան ամենախիստ վայրկեանին, լեռնային Կիլիկիոյ մէջ՝ իրենց հայրենի բնագաւառը վերաշինելու համար ներգաղթող ափ մը քաջարի՝ արժուեցոյնի հերոսները, կը մոռնէին նոր կացութեան մը մէջ, որուն դիմադրաւելու և յաղթական կերպով դուրս գալու համար, անսահման կորով, անապառ ուժ և առիւծի արիւթիւն պէտք էր: Զէյթուն այս երեք յատկութիւնները չմարմնացուց. մեր պատասխանը հաստատական է, որովհետեւ Զէյթուն այդ թուականէն վերջ ամբողջ մէկ ու կէս տարի գրեթէ պահեց իր գոյութիւնը և վերջին պահուն, ինչպէս պիտի տեսնենք, բռնեց այն տեսակ ճամբայ մը որուն վերջաւորութիւնը գոնէ նպատատուր ելք մը կը խոստանար իր այլևս անտանելի կացութեան:

Զէյթունի պաշարումը կ'սկսի ուրեմն 920ի սկիզբը, այն օրէն վերջ որ Ֆրանսացիները նահանջեցին դէպի Իսլահիյէ և տեղի ունեցաւ Մարաշու ջարդը: Զէյթուն այդ թուականէն սկսեալ յարաբերութիւնը գրեթէ դադրեցուցած էր չըջակայից հետ, դադրեցուցած էր ոչ թէ կամովէն, այլ անամայ՝ նկատի առնելով արդէն՝ թէ թշնամութեան նախանշանները տրուիլ սկսած են: Բարեբախտաբար այս պաշարումը չէր նմաներ այնպիսի պաշարումներու, որոնք այս կամ այն քաղաքը աւելի նեղ չըջանալով պաշարումի կ'ենթարկեն: Զէյ-

թունի այդ պաշարումը բաւական հեռաւոր գծերով սահմանաւորուած էր, ինչ որ մեծապէս դիւրացուցած էր Զէյթունցւոց վիճակը: Պաշարման այս գիծը կը բոլորէր Զէյթունի նախկին սահմանները, անանկ որ Զէյթունի ամբողջ հարստութիւնը ու միանգամայն իրենց սննդեան անհրաժեշտ մէկ մասնիկը կազմող բոլոր այգիները և կալուածները բացարձակապէս իրենց ձեռքն ըլլալով կարող էին ազատօրէն երթևեկել հոն:

Պաշարման այս շրջանին, թէ և ոչ պաշտօնական կերպով, ամբողջ յարաբերութիւնները խզուած էին չրջակայից հետ, բայց և այնպէս գտնուած են կարգ մը զիւլեր՝ բացառաբար Զէրքէղներ, որոնք իրրև հակաքննականներ, ներքնապէս ոյժ տուած են Զէյթունի, հայթայթելով անոր ամենաանհրաժեշտ պիտոյքը, օր. աղը, որովհետև Զէյթուն տեղ մըն է ուր աղի ներածումը պիտի ըլլայ միշտ Մարաշէն կամ Սլալիսթանէն: Տաանեակ մը կռիւներու մէջ Զէյթունցիք աղի չգոյութենէն սարսափելի նեղուած են, և այդ նեղութիւնը ոչ թէ տարիներ տեւող ժամանամամիջոցի մը մէջ երեւան եկած է, այլ քսնի ժը շարաթներու ընթացին. սակայն մեծ բարեբախտութիւն մըն էր որ այս անգամ պաշարման երկար միջոցի մը մէջ նոյն իսկ կարելի եղած է գոնէ միջակ կերպով ժողովուրդի պէտքը գոհացնելու չափ հայթայթել:

Պաշարման այս շրջանին, Զէյթուն նպաստաւորուած է նաև պարէնի տեսակէտով, ինչ որ մեղ այն վստահութիւնը կուտայ թէ Զէյթունի պաշարումը այդ նախնական ամիսներու մէջ շատ թույլ կերպով մը սկսած է: Դժբախտաբար պաշարման այդ կացութիւնը մինչև վերջը չէ շարունակեր և 921ի սկիզբը կացութիւնը բոլորովին փոխուած կը տեսնուէր: Մինչև այդ օրը կառավարութիւնը գիւղացիները մասամբ ազատ թողուցած էր, անոնց վրայ ի հաշիւ Զէյթունի օր և է ճն ում չկար, Բայց 921ի Գարնան ձևերը կը փոխուէին և պաշարման շղթան նեղելու և աւելի գործնական կերպի մը մէջ դնելու յամառութեամբ, Բեմալական կառավարութիւնը կ'սկսի գործել:

Մասնաւոր հրահանգներով բացարձակապէս արգիլուած

ՅՈՎԷ՝ ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Որ նահատակուեցաւ Քիլիսի մօտերը. քովինը իր կինը՝ Կիւլիցա Սիմօնեան

Կենսագրական նօթեր. — Յովհ. Սիմօնեան ընկի Զէյթունցի՝ 35 տարեկան, նախապէս նղած է հոգեւոր ընկերութիւններու ջերմեանից ծառայող մը, բայց աքսորի ընթացքին Արամ պէյի խումբին հետ ապաստանած է Հայ Լեւ: Զինադադարէն վերջ Հալէպ գալով, գտած է իր կինը և միասնաբար վերադարձան Զէյթուն:

էր Ձէյթունցիներուն պարէն տալը և անսաստողները խստիւ պիտի պատժուէին: Այս կացութեան ստեղծագործումը կը գուգադիպի ճիշտ այն թուականներուն, երբ «Ձէյթունի խնդիրը իբրեւ առանձին խնդիր մը» նիւթ կ'ըլլայ Եւրոպական արքունիքներու մէջ: Պաշարման այս խստութիւնը անմիջապէս երևան կուտայ իր աննպաստ ազդեցութիւնը և ուտելիքները հետզհետէ կսկսին նուազիլ, նամանաւանդ նկատի ունենալու է որ պաշարման այս խստութիւնը կը հանդիպի Ձէյթունի անպտուղ մէկ ժամանակին:

Ձէյթուն այս վերջին տարին մասնաւոր խնամք տուած էր հողերուն, որովհետեւ կացութեան ստեղծած դժնդակութիւնը և դուրսէն պարէն հայթայթելու մէկէ աւելի դժուարութիւնները բոլոր ժողովուրդը ստիպել էր որ դիմէ դէպի բնութիւնը՝ դէպէ հողը, ուր պահուած կ'ըմբռներ իր կեանքի գոյութիւնը և իրաւ ալ այդ համոզումով Ձէյթունի այդ ափ մը շինարար ժողովուրդը, մշակած էր այնչափ դաշտեր, վերակենդանացուցած էր այնչափ այգիներ ու պարտէզներ, որոնց բերքը այս տարի պիտի կրնար լիովին դոնացնել տեղւոյն բնակչութիւնը: Ձէյթունի հողը թէև ոչ արգասաբեր, ինչպէս մի լեռնային վայր, բայց չարունակաբար քանի մը տարի հանգիստ մնալով կերելի ոյժը վերագտած և իր անդական տարրերը լաւ կերպով մթերած էր, անանկ որ հողին արգասաւորութեան մասին խօսուածները, պատերազմէն առաջ Ձէյթուն ապրող որ եւ մէկ Ձէյթունցիի առասպել մը պիտի թուէր:

Կենդանական աշխարհն ալ անսեւ թողուած չէ հողերու մշակութեան հետ և բոլոր Ձէյթունցիք անհասարակ հայթայթել էին իրենց ընտանի և մասնաւորաբար կաթնու կենդանիներ, որոնցմէ իրենք սկսած էին պատրաստել իրենց կաթը, մածունը, կարագը ևն.: Կը պատման թէ ընտանի կենդանիներու բազմացումն ալ աննախընթաց վիճակ մը ասացեր և նոյն իսկ սովորական տարիքէ առաջ թէ այծերը և թէ կովերը ունեցած են իրենց ծննդարեւութիւնը: Հողին քանի մը տարի հանգիստ մնալով արգասանութիւնը, այժմ իր մէջ ամբարուած ամբողջ հարստութիւնը կը թափէր Ձէյթունի վերապրողներու առջև, գոնէ անոնց կեանքը փրկելու

գործին մէջ հաւատարիմ դեր մը կատարելով:

Այս գոհունակ կացութեան հանդէպ եթէ դժբախտութիւն մ'ունէր Զէյթունցի վերապրողը՝ այն պաշարման շըղթայի խտութեան սկսումը, կանխտհաս վիճակի մը մէջ ըլլալն էր, որովհետեւ այդ ամիսներուն՝ Ապրիլ Մայիս՝ Զէյթունի բոլոր ստանալիք բերքերը կը մնան դաշտ, տակաւին խոտային կամ հասկային վիճակի մէջ: Զմեռը արդէն իրենց ունեցած պարէնը դրեթէ սպառած և դրսէն ներածում մըն ալ դժուարացած ըլլալով, բոլոր Զէյթունցիներու յոյսն էր ասորիլ մէկ երկու ամիս ևս, որ կարելի ըլլայ մթերել Զէյթունի առատ բերքը, որ իր աննման առատութիւնը արդէն ցոյց տալ իսկ սկսած էր. սակայն թշնամին ալ գիտէր նոյն հաշիւը. այն ևս հաշիւ ըրած էր պաշարուող ժողովուրդի մը երազները ու ըստ այնմ սկսած էր ձեւել իր գործերը, և ճիշտ ատոր համար էր որ Քէմալական կառավարութիւնը առանց թողելու որ Զէյթունցիք անգամ մը ևս տիրանան պարէնի, սկսած էր կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել «Զէյթունի խնդիր»ը իսպառ վերջացնելու ու այդ մտօք էր որ ան արդէն տուած էր նախանշանը, գարնան դռներուն հետ խըստացնելով Զէյթունի պաշարման շղթան և այսպիսով անոնց հետ ըստ իրեն հաշուեյարդարութիւն մը ընելու համար ուղղակի բանակցութեան մտած էր գարնան վերջին ամիսէն սկսեալ:

Պաշարման վիճակի այս խտութենէն առաջ, Զէյթուն ամբողջութեամբ ամիսփութեամբ էր զօրանոցին մէջ: Ոչ միայն աւերակ Զէյթունի փլատակներուն շուրջ և կամ ջերմուկի մօտերը՝ այլ նոյնիսկ Միսալ, Ֆոնսուզ և այլն դիւղերը զտնուոյններ եկած ու տեղաւորուած էին զօրանոցը: Ակներեւ էր թէ զօրանոցը պիտի ըլլար իրենց վերջին այն կռուանք որուն կոթնելով պիտի դիմէին իրենց ինքնապաշտպանութեան: Նախքան սկսիլը թշնամութեանց իբրեւ կանխազգուշութիւն, Զէյթունցիք լաւ կերպով ամրացուցած էին զօրանոցը, ամբողջ դիրքերը և միեւնոյն ատեն շուրջը «թա-

պիս»ներ քացած էին, իբր դիւրութիւն պատերազմական գործողութեանց: Այս պատրաստութիւններով հանդերձ այդ ճգնաժամային վայրկեանը միշտ կասկածանքով է որ կը դիտուէր, քանի որ զէնքի և ռազմամթերքի անբաւարարութիւնը բոլորին ալ յայտնի էր: Զէյթունի Ազգ. Միութիւնը, որ միեւնոյն ատեն ազգ. կառավարութիւնն ալ կը կազմէր տեղւոյն մէջ, այս քրիթէքական բոսպէններուն, ուր արդէն կռուի ազդու և զօրաւոր նախանշանը տրուած էր Թուրքերու կողմէ, կը խորհէր արտաքին օժանդակութեան մը վրայ և առ այս միշտ հետամուտ էր իր դժնդակ կացութիւնը պարզել Ատանա, ակնկալելով թէ պիտի կրնար այդ ձեւով իրեն օգնութիւն մը փութացնել: Իրաւ է թէ կացութիւնը մօտէն ճանչցողները Զէյթունցիներու այս դրեթէ երեւակայական յոյսը քիչ մը սեթեւեթեալ պիտի գտնեն, սակայն Զէյթունցիներու նոյն կացութիւնը որ ստեղծուած էր այդ օրերուն, եթէ նկատի ունենանք, ամէն ոք պիտի արդարացնէ այդ կերպ մտածում մը, քանի որ որոշ է թէ «ծովը իյնողը սնալայման ճիւղ մը պիտի փնտռէ», այսուհանդերձ Զէյթուն թէեւ արտաքին միջամտութեան մը վրայ կը խորհէր, սակայն և այնպէս իր բոլոր յոյսերը կեդրոնացուցած էր իր իսկ բազուկներուն վրայ, այս մասին Զէյթուն մէկէ աւելի փրկուած է իր անցեալի պատմութեամբ:

Ըսինք արդէն թէ Զերքէզներուն յարաբերութիւնը միշտ բարեկամական եղած էր Զէյթունցիներուն հետ, որովհետեւ թրքութեան մէջ այս տարրը միշտ պատեհութիւնը շահագործող տարր մը եղած է: Մենք այդ տարրին բարեկամութիւնը իսկական և անկեղծ գետնի մը վրայ չենք կրնար դիտել, քանի որ տակաւին երեկ՝ Տէր Զօրի անաւոր ջարդին առաջին դերակատարներէն մին ալ՝ իբր գործիք, եղած էր այս առաջակ ցեղը. սակայն, ինչպէս ըսինք պատեհութիւնը շահագործող, Քէմալականներու խտութիւնը, տուրքերու ծանրութիւնը և վիճակագրութեան սարսափը եւայլն նոյնանման գործեր, Զերքէզները միշտ կը մը-

դէպի հակաքէմալականութեան ու այդ առթիւ Զէյթունի շրջակայքը գտնուողները միշտ կ'ուզէին Զէյթունցիներու հետ լաւ ապրիլ. ասոնցմէ ոմանք Օսմանիէյէն եւ Սիւսիւն Զէյթուն երբեմն նամակներ փոխադրած էին կարեւոր դրամական վարձատրութեան մը փոխարէն: Այս նամակները ուրիշ ոչինչ էին, եթէ ոչ Զէյթունցիներէ գրուած եւ տարիներէ ի վեր իրենց կեանքը արտաքին աշխարհէն անձանօթ մնացող Զէյթունցիներու կեանքէն տեղեկութիւն խնդրողներ:

Պաշարման այս վիճակին Զէյթունցիք կը խորհին եղելութիւնը հաղորդել Ատանա ու անմիջապէս Ազգ. Միութեան անդամներէն Տիար Սեդրակ Մարկանեան 69 ղինեալ կտրիճներու ընկերակցութեամբ կ'երթայ Զէյթունի մօտիկը գտնուող Քէօմէսկիւտ գիւղը եւ այնտեղ ընակող Զէրքէզի մը նամակ մը կը յանձնէ, Սիւսիս Զէյթունցի պատուելի Յատութիւն Նախուրեանի հասցէին ուղղուած, ուսկից ատեն մը առաջ իրենք ալ նամակ մը ստացած էին նոյն խողովակով: Այս նամակին մէջ Զէյթունի Ազգ. Միութիւնը կը պարզէր տեղւոյն աճաւոր եւ վտանգալից կացութիւնը եւ կը խնդրէր որ միջամտութեան մը համար պատուելի Նախուրեան Զէյթունցիներու անունով կարեւոր դիմումներ կատարէ ուր որ անկ է եւ փութացնէ այդպէսով գոնէ աշակցութիւն մը Զէյթունի պաշարուածներուն: Դժբախտաբար ժամանակը արդէն մօտեցած ըլլալով այս նամակին պարունակութիւնը ինքնին անհետեւանք մնալու դատապարտուած էր: Քէմալականները օրն ի բուն եւ հապճեպ կերպով կը գործէին Զէյթունի խնդրոյն շուրջ, որպէսզի վայրկեան մը առաջ վերջացնեն արեւրակ Զէյթունի մէջ համաժմբուող ափ մը Հայութեան գոյութեան եւ չգոյութեան հարցը:

Զէյթունի խնդիր ըսելով, այդ վայրկեանին մենք ուրիշ բան մը պէտք չէ հասկնանք. եթէ ոչ 1000է աւելի կեանքերու գոյութեան հարցը, որոնք իրենց ոստիւններուն ձեռքը խնդրոյ առարկայ եղած էին:

Իրաւ է թէ Զէյթուն ատենին հայկական խնդիրը յուշելու եւ այդ խնդրոյն ընդհ. բնոյթ մը, հանգամանք մը տալու աստիճանին դիւցազնական դորձեր կատարել, բայց այս վայրկեանին հայկական դատը անցեալի մէջ Զէյթունի ընծայած կռուաններէն շատ աւելի զօրաւոր կռուաններ ունէր հետապնդուելու, որով և այսպէս Քէմալիստներու եւ շրջակայ թուրք դիւղացիութեան ամբողջ մտահոգութիւնը Զէյթունի վերապրողներու կեանքի գոյութիւնը կրնար ըլլալ, կրկնակ պատճառներով առաջինը Զէյթունի ամբողջ շրջակայ թուրք գիւղացիութիւնը պատերազմի ընթացքէն տիրացած էր Զէյթունի յուսթի այդեստաններուն և այլն կալուածներուն, իսկ զինադադարէն վերջ, երբ վերապրող Զէյթունցիք սկսան վերադառնալ պատանական կալուածատէր պարտաւորուեցաւ իր անարդար իրաւունքներէ, զրկուիլ, իսկ տաւորուեցաւ իր անարդար իրաւունքներէ, զրկուիլ, իսկ երկրորդը՝ կառավարական տեսակէտով, Քէմալականներու կայսրութիւնը (.) յամենայն դէպս եթէ երբեք ուզեր իսկ իր սահմաններուն մէջ հայերու գոյութիւնը ընդունել, գոնէ Զէյթունցիներունը, Զէյթունի մէջ պիտի մերժէր, նկատի ունենալով անոնց անցեալի պատմութիւնը և այդ պատմութեան ալ ներկայիս իսկ թէ ռազմական և թէ դիւանագիտական աշխարհին մէջ ունեցած կարեւորութիւնը:

Այսպէս Զէյթուն թէ և 920էն սկսեալ սկսած էր ապրիլին քնապաշտպանողական կեանք մը, սակայն 921 Ապրիլի վերջը, այդ կեանքը փոխուած էր աւելի սեղմ վիճակներու, որուն երկար շարունակութիւնը տարակուսելի էր, տարակուսելի էր, կրսնք, այն համոզումով թէ վոհմակ մը գայլերու մէջ գառնուի մը՝ ինչ որ ալ ըլլար, ալէն ու ձախէն եղած յարձակումներուն կեր ըլլալը անխուսափելի էր: Քէմալական կառավարութիւնը լուրջ նպատակ դրած էր պզտիկ և անպաշտպան Զէյթունի հետ չափուել, քաջ համոզուելով թէ համիտեան հսկայ և անհաշուելի զօրքերու հետ չափուող Զէյթունը մէջ տեղ չկար: Զէյթունի վերապրողները հազիւ այս վերջիններուն կէսը կը կազմէին:

ԿՌՈՒԻ ՆԱԽՅՐԵԱԿԵՆ

Քեմալական կառավարութիւնը օրեր առաջ արդէն, իբր ծրագրի յաշողութիւնը կատարելապէս ապահովելու համար ներքին ուսումնասիրութիւն մը կատարած էր Զէյթունի վերապրողներու շուրջ։ Այս ուսումնասիրութիւնը եղած էր այն վայրկեանին, ուր տակաւին ծնունդէն առած Զէյթունի այս նոր կացութիւնը։ Գարնան առաջին ամսուն՝ Մարաշէն մասնաւորաբար հաղարապետի պաշտօն ունեցող զինուորական մը կը զրկուի Զէյթուն, իսմայիլ Հազդը պէյանունով։ Զէյթունցիք, տակաւին հին բարեկամական դաշինքին վրայ, այս մարդու կը կ'ընդունին իրենց մօտ և երկար բարակ կ'աւելնորեն ղինքը։

Իսմայիլ Հազդը լուրջ և սթաթիսթիզօրէն քննութիւն մը կը կատարէ, այդ լեռնականներու կեանքին մէջ։ Կը հաւկնայ անոնց ներքին զօրութիւնը, ձեռքերնին կեցած պաշարը և այդ պաշարի ազրիւբները, և կը ջանայ իր կեղծ ու պատիր խօսքերով՝ պարտկելու համար իր միօխան, համոզել Զէյթունցիները թէ կառավարութիւնը նկատի առնելով իրենց պարէնի դժուար կացութիւնը, որոշած է օգնել այնչափով, որչափ որ Զէյթունցեաց կարիքը կը պահանջէ և առի ձեւակերպութիւն Զէյթունցիներու պահանջին վրայ Մարաշ կը զրկէ մէկ երկու կենդանի և աղ բերել կուտայ, ուսկից բաւականապէս նեղուելու նախանշանը սկսած էր ժողովուրդին մէջ։

Իսմայիլ Հազդը իր Յուդայի շապիկով շատ քիչ ժամանակ մը կը մնայ Զէյթուն և իր տրճանագրութիւնները կատարելապէս լինցնելէ վերջ կը մեկնի Մարաշ, իրեն հետ տանելով Զէյթունի բնակչութեան մէկ տեղեկագրութիւնը, որուն մէջ մանրամասնուած էր Զէյթունի կռուողներու թիւը, զէնքերու քանակը, ընդհ. բնակչութեան թիւը, գտնուած պարենին քանի՞ ամսուան բաւարարութիւնը, Զէյթունցիներուն անհրաժեշտ պէտքերը։ Քեմալականները լըրտեսութեան այս բաւականին մեծ գործը պաշտօնապէս ի

զրուի կը հանէին ճիշտ այնպիսի ատեն մը, ուր մտքերը լեռնականներու մէջ, բոլորովին կարծես քնացած վիճակ մ'ունէին. առկէց վերջն էր որ կառավարութիւնը ուղղակի սկսած էր բռնութիւններ բանեցնել զիւղացիներու վրայ որպէսզի Զէյթունի բնակչութեան երբէք պարէն չտրուի։

Այս սկզբնական քայլէն մօտաւորապէս երեք ամիս վերջ, քեմալականները հասած կը նկատէին այն վայրկեանը, ուր կը խորհէին կերպարանաւորել իրենց նիւթած, ծրագրած դիւային ռճիրները։ Այդ միջոցներուն յունական յարձակողականները սկսած էր ծայր տալ Անատոլուի արեւմտեան մասին մէջ և քեմալական կառավարութիւնը ստիպուած էր անյապաղ իր ոյժերը համախմբել ճակատ. այս պատրուակին տակ Մարաշ գտնուող բանակը տակաւին չմեկնած, կ'ուզէր իր ընկելիքին վերջակէտ մը դնել ու այնպէս այդ կողմերու ոյժը քաշել դէպի արեւմուտք։

Այսպէս թէ այնպէս Զ21 Յունիս 18ին Զէյթուն կը հասնի Մարաշէն՝ կառավարութեան կողմէ զրկուած դօմօսիօն մը բաղկացած հետեւեալ անձերէ. ժանտարմըրիէ հրամանատար Թէֆիք պէյ, Գօլ Օրտուի կողմէ Ահմէտ Էտիպէֆ. և Ջրաթ միւսիւրի Համտիէֆ.։ Այս երրեակ անձնաւորութիւններէ բաղկացած մարմինը Զէյթուն հասած օրն իսկ բացայայտօրէն կը հաղորդէ կառավարութիւն պահանջները, այն է, պարպել զօրանոցը, յանձնել զէնքերը և զինուորագրուելի քեմալական բանակին. իբրեւ յաւելում, դօմօսիօնը կը յայտնէ թէ քեմալական կառավարութիւնը երբեք թոյլատու պիտի չգտնուի լեռնային հիւրիկոյ մէջ իր կառավարութիւնը չճանչցող կիսանկախ ժողովուրդի մը գոյութեան, որուն նպատակն է հայկական կիլիկիոս մը կազմել։

Մէկ կողմ առնելով վերջին ակնարկութիւնը, մէջտեղ բերուած երեք պահանջներն ալ իրարմէ աւելի ծանր և աւելի կործանիչ բաներ էին. որովհետեւ զօրանոցն պարպումը կը նշանակէր ամբողջ վերապրող Զէյթունցիներու փճացումը քանի որ Զէյթունի լեռներուն մէջ եթէ բնակչութեան

համար չմնաստուող կամ կանգուն մնացող բնակավայր մը կար, ան ալ զօրանոցն էր: Կառավարութիւնը այս կէտը քաջ ըմբռնած ըլլալով առաջին անգամ իր պահանջներուն գլուխը կը տեղաւորէր զօրանոցի պարպումը: Զօրանոցի պարպումի խնդիրը՝ արդէն միշտ խնդրոյ առարկայ եղած կէտ մըն էր՝ ինչպէս միւս երկու պահանջները. սակայն ամէն անգամ որ կառավարութիւնը այդ պահանջը կը ներկայացներ Զէյթունցիին, առանց այլեւայլի կը պատասխանէին՝ «չինեցէք մեր տունները ու մենք կը յանձնենք ձեր զօրանոցը»: Իսկ զէնքերու մասին ըսելիքն զարձեալ նոյն էր ինչ որ ամիսներ առաջ ըսած էին. գալով զինուորագրուելու խնդրոյն, զօմօսիտը, իր հետ բերած էր Զէյթունի հին՝ նախապատերազմեան տօմարներէն քաղուած անուններու ցանկ մը, որուն մէջ առանց գիտակցութեան գրուած էր ոչ միայն այժմու զօրանոցին մէջ ամփոփուող և զինուորական տարիքի մէջ ապրող երիտասարդները, այլ անոնց ևս՝ որոնց եղբրական մահը՝ Տէր-Զօրի անապատներու մէջ բոլոր աշխարհի ծանօթ էր. այս առիթէն օգտուելով Զէյթունի Ազգ. Միութիւնը առանց վարանելու այդ բոլորին դիմաց ծանօթութիւն մը կը գրէ թէ. «Անոնք աքսորի ընթացքին սպաննուած են կառավարութեան ձեռքով»: Դահիճ ոսոխին ուղղակիին երեսին զարնուած այս խօսքը ինքնին շառաչին ապտակ մըն էր, այն կառավարութեան ճակատին որը անամօթաբար երէկուայ իր սպաննածը այսօր իր ծառայութեան կը հրաւիրէր անխտիր. կարծես ինքզինքը բոլորովին անտեղեակ ձեւացնել կուզէր այն ոճրագործութիւններէն որոնց հեղինակը բուն իսկ ինքը՝ կառավարութիւնն էր:

Կառավարական գօմիսիօնին յառաջ քշած այս երեք առաջարկներն ալ ամբողջութեամբ առանց որ եւ իցէ երկդիմութեան մերժուած էին Զէյթունցիներու կողմէ: Այս վերջինները առաջարկած էին յարգել վերջին համաձայնութիւնը. այն է Զէյթուն պիտի ապրի իր սահմաններուն մէջ առանց փաստ հասցնելու դրացի թուրք զիւղացիութեան.

որով առաջարկուած երեք պահանջներով խնդրոյ առարկայ եղող զօրանոցի, զէնքի և զինուորագրութեան հարցը ինքնին ջուրը կ'իյնար, որովհետեւ ապրելու համար այդ երեքին ալ Զէյթունի հայութիւնը անհրաժեշտաբար պէտք ունէր:

Երկու օրուան ընթացքին եղած բանակցութիւնները քօմիսիօնին որ և է յոյս մը չներշնչելով, յուսահատ կը վերադառնայ Մարաշ. բայց Զէյթունցիներու հետ բանակցութիւնները ամբողջութեամբ խզուած չնկատելու համար իրեն հետ կը տանի երեք հոգիէ բաղկացեալ հայ պատուիրակութիւն մը, բաղկացեալ՝ Տեառք Արատուր Կիւլվանեանէ, Վարդապառ Պալճեանէ և Յարութիւն Գասապեանէ:

Շատ հաւանական է թէ ձեռնուռայն Մարաշ վերադառնող Քէմալական ներկայացուցչութիւնը իրեն հետ կը տանէր այս երեք անձերը՝ իրրեւ պաշտօնական մարմին մը՝ Զէյթունի Ազգ. Միութեան կողմէ նշանակուած, զբաղեցնելու համար Զէյթունցիներու միտքը համաձայնութեան մը շուրջ, որովհետեւ հակառակ պարագային Զէյթունցիք կրնային կարգ մը ճգնաժամային նոր կարգադրութիւններ, ծրագիրներ դնել, ինչ որ հաւանաբար սուղի պիտի նստէր թուրքերու վրայ: Եթէ Մարաշէն եկած քօմիսիօնը առանց նոր բանակցութիւններու յաւակնութեամբ իրեն հետ տաւած չըլլար Ազգ. Միութեան ներկայացուցիչները և ուղղակի յարաբերութիւնները խզուած վիճակով մը հեռացած ըլլար, Զէյթունցիք կրնային երկու օրուան մէջ քանդել ձիւնան գետի կամուրջը և բռնել Զէյթունի բոլոր անցքերը որով Զօրանոցի պատերուն առջև զօրք հասցնելը ոչ միայն օրուան կամ շաբթուան գործ պիտի ըլլար Քէմալականներու համար, այլ ամիսներու գործ: Այսպէսով Զէյթունի վերջին աղէտը դուցէ երբէք տեղի իսկ չունենար, երբ նկատի առնենք թէ Քէմալ ամիս մը վերջ վայրկեան մը իսկ տոնն չունէր զբաղելու Զէյթունի հետ, երբ անդին Յունական հսկայ բանակները յաղթանակով կը յառաջանային դէպի Քէմալիստանի սիրտը: Բայց թուրքը, ինչպէս միշտ՝

նմանապէս և այս անգամ իր կեղծութեամբ խաբեց ու այդ կեղծիքին շնորհիւ յաջողեցաւ իր լարած դաւերունմէջ:

Մարաշ մեկնող հայ պատուիրակութիւնը քանի մը օր մնաց հոն. այդ մի քանի օրուան ընթացքին Քիմալական կառավարութիւնը կը ջանար այլ և այլ միջնորդներով՝ օրոնց կարգին կը գտնուին նաև Մարաշու Հայերը, համոզել որ յանձնուին: Միջնորդները կը նկարագրեն Քիմալական ոչ-ժերու զանգուածային վիճակը և միեւնոյն թոնով կը թե-լադրեն անձնատուր ըլլալ, յառաջ քշելով թէ փրկութեան ուրիշ միջոց չկայ: Նման պարագաներու տակ Մարաշու Հայութի նը տասնեակ անգամէ աւելի խաղացած է նոյն դերը, Ձէյթունցիներու հանդէպ. ասիկա եթէ վախի աղղեցութեամբ ստիպման տակ եղած թելադրութիւններ մըն ալ ընդունինք, դարձեալ մեր համոզումը այն եղած է թէ Մարաշու հայութիւնը, հակառակ որ Ձէյթունի անունով իր գոյութիւնը պահեր է երկար տարիներ շատ մը վտանգներէ ազատուելով, միշտ իր սրաւրու թելադրութիւնները հագած են յանձնատուութեան շուրջ, նկատի առնելով թէ Մարաշու մօտիկը տեղի ունեցող հայութեւք կոխ մը կրնայ անմիջականօրէն ազդել իր վրայ ալ: Պատուիրակութեան ուղեղը հինգ օրուայ ընթացքին ամէն ժամ ու ամէն վայրկեան կը թրծուի. «անձնատուր ըլլալ»ու խրատականներով, և առանց վերջնական խօսք առնելու Յունիս 23ին 4-5 թապուր զինուորներով և պատերազմական ամբողջ իրեղէններով և թնդանօթներով, պատուիրակութիւնը ճամբայ կ'մ հանուի դէպի Ձէյթուն: Այս զինուորներու գործը պիտի ըլլար մաքրել Ձէյթունի խնդիրը: Բանակը սուսիկ փուսիկ մէկ օրուան մէջ կը հասնի ուղղակի Գայմազամ ֆունար ըստած վայրը՝ Ջորանոցէն 3), ժամ հեռու և կը գիշերեն հոն. այդ պատուիրակութիւնը մասնաւոր հսկողութեան կ'ենթարկուի և կ'արգիլուի իրեն, Ձէյթունցիներու քով երթալ: Առտուն կանուխ պատուիրակութեան երեք անգամները և ասոնց վրայ աւելցնելով Մարաշի հայ մը Ռաֆայէլ Խրքլագեան որ Մարաշէն բերուած էր, կը շրջուին

Ջորանոց՝ Ձէյթունցիներու քով, հինգ ժամ պայմանաժամով: Հստ զինուորական ընդհանուր հրամանատարի՝ այս հինգ ժամուան մէջ Ձէյթունցիք պէտք էր օրոշէին իրենց դիրքը:

Պաշարեալները շատ քրթիքական վայրկեանի մը մէջ էին այժմ. մէկ կողմէ ուտելիքի չգոյութիւնը, իսկ միւս կողմէ իրենց յանկարծակի 3-4 թապուր զինուորներու անձնատուութեան սպառնալիքին տակ գտնուելը, գրեթէ զօրանոցին մէջ յուսահատական վայրկեան մը յառաջացնելու չափ եղած է, սակայն Ձէյթունցիք կարծես այդ յուսահատիչ բառը երբեք չեն ճանչցած և իրենց նախնիքներու պէս վայրկեանական կերպով կը ճշդեն ընկիւքին: Ազգ. Միութեան Ատենապետը և ժամանակի հերոսը Արամ պէյ Չօլաքեան Ձէյթունի հայութեան զինուորական հրահանատարը կը հանդիսանար այդ միջոցին, իսկ եր երկրորդականներն էին Յովհաննէս Միմոնեան, Մեղրակ Չօլաքեան և Խաչեր Նոր-Աշխարհեան: Արամ պէյ պատերազմէն առաջ կրնանք ըսել թէ տակաւին նոր չափահատութեան չըջանի մէջ մըտնող երիտասարդ մըն էր. իր մեծ եղբօր՝ Մեսրոպ Չօլաքեանի հետ մասնակցած էր Վանքի և մընտըճագի կռիւներուն (1915), ուսկից ստանձնապէս ազատուելով, հրոսախուժի մը գլուխը անցած ինչև 1918 Դեկտեմբերին կը մնայ Ամանոսի լեռները և կը շարունակէ իր գործը: 918 Դեկտ.ին 32 ձիաւոր ընկերներով Հալէպ եկաւ և ընդունուելու մեծ ցոյցերով: Այդ օրէն ի վեր Արամ պէյ շատ մեծ համբաւ չինած էր թէ հայ և օտար շրջանակներու մէջ:

Ձէյթունի պատմութիւնը եթէ քրթիկու ըլլանք, չենք կրնար գտնել տարի մը, ուր գոյութիւն ունեցած չըլլայ այդ տարուան Ձէյթունի քաղաքին մէջ գործող հերոս մը. Արամ պէյ այդ քաղաքին պատմութեան շղթային մէկ մասնիկը կազմող օղակն էր:

Պատուիրակութիւնը երբ Ջորանոց կը հասնի ու կը հաշորդէ թուրք զինուորականութեան պիտին բացարձակ

հրամանները, հայ կառուղներու զինուորական ներկայացուցչութիւնը և Ազգ. Միութիւնը անմիջապէս ընդհանուր ժողովուրդի ներկայութեան ժողով մը կը գումարեն ուր կը ջանան ընտրել երկու չարեաց փոքրագոյնը: Զէյթունի ժողովուրդը խրատուած իր անցեալի դառն դասերով, միաձայնութեամբ կ'որոշէ մինչև յետին փամփուշտը կռուել թըշնամիին դէմ և կամ նահանջել դէպի «Ազատարար Գօտի»: Սակայն ընդհանուր ժողովուրդին մտահոգութիւն տուող մէկ բան կը գտնուի՝ այն ալ պատերազմական գէնքերու չափազանց նուաղ թիւ մը կազմելը. 1000է աւելի ժողովուրդի մը համար հազիւ կը գտնուէր 100ի չափ կանոնաւոր գէնքեր, այսինքն՝ 10 հոգիին մէկը զինուած, իսկ միւսները առանց գէնքի: Քէմալական զինուորներու ընդհ. հրամանատարը պատուիրակութեան բերնով առաջարկած էր անձնատուութիւն և միեւնոյն ատեն Ամերիկացի Միսիոնար և Մօտաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի Ներկայացուցիչ Մր. Լայմընի երաշխաւորութեամբ խոստացած էր յանձնուողները անվտանգ փոխադրել Մարաշ և հոն Ամերիկացիներու խնամքին տակ տեղաւորել: Զօրանոցի պաշարեալ Հայերը օգտուելով այս բաւականին հաստատ մէկ խոստումէն, թէև թուրքերու քով խռատումը ոչինչ արժէք ունի, կը ջանան վայրկենապէս կացութեան դժնդակութիւնը մեղմացնել ու կ'որոշեն ըստ մանուկները, կէները, ծերերը և մօտ մըն ալ անզէններ յանձնել՝ իսկ մնացեալները ուղղակի լեռ բարձրանալով կռուել, հանդիպած ոյժիրու հետ և դիմել դէպի ազատարար գօտի: Այս որոշումը սակայն չեն գործադրեր բռնաւոր կերպով, ալ կը ձգեն իւրաքանչիւր անհատի որ իր վիճակը ինք իսկ որոշէ, այսինքն եթէ ուզէ մնայ, իսկ եթէ չուզէր, երթայ ու յանձնուի: Բայց յամենայն դէպս ասոր մէջ կ'ենքը և անկարները բնաւ բացառութիւն չեն կազմեր, այսինքն՝ այդպիսիներու անձնատուութեամբ Ամերիկացիներու հովանաւորութեան յանձնուելու գրեթէ ամբողջն ալ համամիտ կը գտնուին, և հինգ ժամ պայմանաժամը չլրացած զօրանոցի հայ բնակչութիւնը եօթը

հարիւր քառասուն մէկ հոգի (741), իրենց ամբողջ ինչքերով կը զրկուին բանակ, իբր անձնատուութեան առաջարկը ընդունողներ: Զօրանոցի մէջ գտնուող մնացեալները այլևս կ'ըլլան բուն իսկ այդ ժողովուրդի կառուող տարրը և կ'որոշեն փոխանակ թուրքին ձեռքը գերի իյնալու, պատուով մեռնել իրենց գէնքերուն ետին: Յանձնուողներու ³⁾ մասը կը կազմեն կիներ և մանուկներ, ասոնք երբ բանակ կ'երթան, կը հասկցուի թէ անդին, տակաւին կը մնայ բաւականին զօրաւոր ոյժ մը, որ որոշած է կռուիլ իրենց դէմ և պատուով մեռնել: Այդ միջոցին թուրք զինուորականութեան պետը կ'առաջարկէ որ դիմողներէն անոնք՝ որոնց պարագաները զօրանոց կը մնան և քիչ յետոյ պիտի կռուին, այսպիսիներու անձնատուութիւնը չ'ընդունուի և իրենք վերադարձուին զօրանոց, կռուողներու մօտ: Այս բանակէն կը վերադարձուին 150էն աւելի ընտանիքներ որոնք զօրանոցի մէջ պարագայ ունենալը չեն կրնար պարտուել: Իսկ կը գտնուին երբեմն ալ որ ունին իսկ այդպէս ըլլալով հանդերձ, կը յաջողին մնալ յանձնուողներու հետ:

Այսպէս ուրեմն փաշան 590 հոգի բանակի կողմէ քսպիւն առնելէ վերջ հինգ ժամուայ պայմանաժամը կը լրանայ և կռուի հրամանը կը տրուի: Յանձնուողներու մէջ կը գրտնուէին Ասատուր էֆ. Կիւլվանսեան, Յարութիւն էֆ. Գասապեան, Ասատուր աղա Պալճեան և այլն: Իսկ Բարթուղէմիոս Վրդ. իր չափազանց յառաջացեալ տարիքին պատճառաւ նկատի առնելով իրեն քալելու անկարողութիւնը, կ'որոշէ յանձնուողներու հետ միասին ըլլալ և այսպէս երբեմնի այնչափ ըմբոստ և թուրքին լուծը բնաւ երբէք չտանող հերոսը կ'ստիպուի իր դժբաղդ հօտին ընկերակցելով բաժնուիլ իր գէնքի ընկերներէն: Յանձնուողներու խումբը Զէյթունէն մէկ ժամ հեռացած էր, երբ զօրանոցի վրայ թնդանօթի հարուածները սկսած էին դուռալ ա-

921 Յունիս 25, ժամը 8ին (ը. Թ.) կռուի սկզբնաւորութիւնը տրուած էր Թուրքերու կողմէ: Զէյթունցիներու տանելիք այս պատերազմը համեմատաբար, իր նախորդներէ՝ չափազանց մեծ էր, մեծ էր, որովհետեւ Թուրքերը հասարակ էին այնչափ ոյժ, որչափ պիտի հաւաքէին ամբողջական Զէյթուն՝ մը գոյութեան պարագային: Յարձակող բանակը կը բաղկանար կանոնաւոր զինւորներէ, որոնք զիսուած էին պատերազմական ամենալաւագոյն զէնքերով և մէկէ աւելի թնդանօթներով: Պաշարողութեան թիւը՝ այնչափ կրնանք ենթադրել, որչափ որ Զէյթունէն 5—10 ժա. հեռաւորութեան վրայ գտնուող Թուրք զինուորու բռնակցութեան ընդ, թիւն է, իսկ ասոնցմէ զատ կը զբաւուրէն ձիաւոր լէզկիներ, չէչէններ են: Պաշարուին ալ և զտոժ է բաւական սիւթէմաթիւր: Զինուորները կը բռնեն զօրանոցի հարաւ և արեւելքը, հիւսիսը կը մնար պաշարողութեան, իսկ արեւմուտքը ձիաւորներուն: Այս պատերազմական շղթային մէջ երեւակայեցէք ինչ կրնայ ըլլալ ափ մը կռուողներու վիճակը: Անոնք արտաքին ոյժերուն յարձակումէն զատ ունէին նաև ներքին մեծ թշնամի մը՝ անօթութիւն: Պատերազմը սկսած վայրկեանէն ըսկըսեալ շատ կատաղիօրէն իր ընթացքը կը շարունակէր: Թնդանօթներու որոտումը և հրացաններու գոռումը վերջին անգամ մ'ալ կ'արձագանգէին Զէյթունի պատերազմաշունչ լեռները, որոնց անունները կռուի և պատերազմի և միեւտտեն ատեն ազատութեան համանիչներ եղած էին երկար ատենէ ի վեր: Զօրանոցի ամբողջ կողմերը կատարելապէս պաշտպանուած ըլլալով, մերայինք անխտա և առանց վրհատումի կը շարունակեն իրենց ընդդիմութիւնը: Մէկ ժամուայ ընթացքին արձակուած թնդանօթներու և հրացաններու ձայնը նոյնիսկ կրնար կռուող երկու կողմերու փոք-

րագոյնին սարսափ ազդել: Բայց զօրանոցի մարտկոյններու ետեւ պաշտպանուող հայկական փոքրաթիւ ոյժը իր դերմարդկային ճիգերով կը մաքառի այնպէս՝ ինչպէս ընդհանուր առմամբ սովոր է հայ մարտիկներու. գիշերը մինչեւ լոյս, կռիւը առանց դադարեցնելու առաւօտ կ'ըլլայ: Յունիսի 26րդ օրը պաշարող ոյժի հրամանատարութիւնը կռահելով թէ կապարը որ և է ազդեցութիւն մը չպիտի ընէ զօրանոցը մէջ ապաստանողներուն, անմիջապէս աւելի կը սաստկացնեն թնդանօթի հարուածները և կը ջանան խորտակել զօրանոցի ալիււայլ մասերը: Այս կացութիւնը փրկելու և ոչ մէկ սիջոց ունէին մերայինք: Իրենց միակ միջոցը հրացանի դնդակն էր, ինչ որ թնդանօթի դէմ կռուելու համար շատ երկրորդական դերքի մը մէջ կը մնար:

Այդ օրը ևս կռիւը իր սաստկութեամբ կը շարունակուէր և պաշարման շղթան աւելի նեղ կացութեան մը մէջ կը դնէ պաշարողները, այնպէս որ հաւանականութենէ զուրկ չէր բնաւ թէ օր մը վերջ յարձակող ոյժը պիտի յառաջանար մինչեւ զօրանոցի պատերուն տակ և մերայիններու կացութիւնը պիտի դնէր վերջին ծայր դժուար դրութեան մը մէջ: Առանց սակայն նկատի առնելու այս հայրենիքը, զօրանոցի մէջ պաշտպանող ոյժը միօրինակ պաղարկւնութեամբ կը շարունակէ պատասխանել իր վրայ եղած յարձակումներուն այն թափով, ինչպէս որ սկսած էր նախորդ օրը: Կէս օրուան մօտ զօրանոցի կարգ մը մասերը թնդանօթի հուժկու և բազմաթիւ հարուածներու տակ սկսած էին կքիլ: Ուտելիքի չզոյւթիւնը ներսիները ստիպած էր մօրթել քանի մը արջառ որոնց աղտեղութիւններէն յառաջացած դարչահոտութիւններն ալ երրորդ հարուած մըն էր մարտիկներուն, քանի որ այս դժնդակ րոպէին մէջ այստեալ գործերու մաքրութեան նայելու համար ոչ միայն մարտակ գործերու մաքրութեան նայելու համար ոչ միայն մարտը և ժամանակը կը պակսէր, այլ ջուրը, որովհետեւ պաշարողները իրենց տրամադրութեան տակ ունէին միմիայն հոր մը, որուն մէջ ամառուան այդ եղանակին գտնուած ջուրի մթերքը հազիւ թէ այդքան բազմութեան ծարաւը

յողեցնելու ծառայէր, այն ալ քանի մը օրուան համար, որով մաքրութեան գործը երեսի վրայ էր: Կռուողներու մեծամասնութիւնը զերենք շրջապատող մէկէ աւելի աննպատակ պայմանները նկատի առնելով, այս կացութենէն փրկուելու միակ միջոցը կը նկատէր լքել զօրանոցը և նահանջել դէպի դաշտային կիլիկիա:

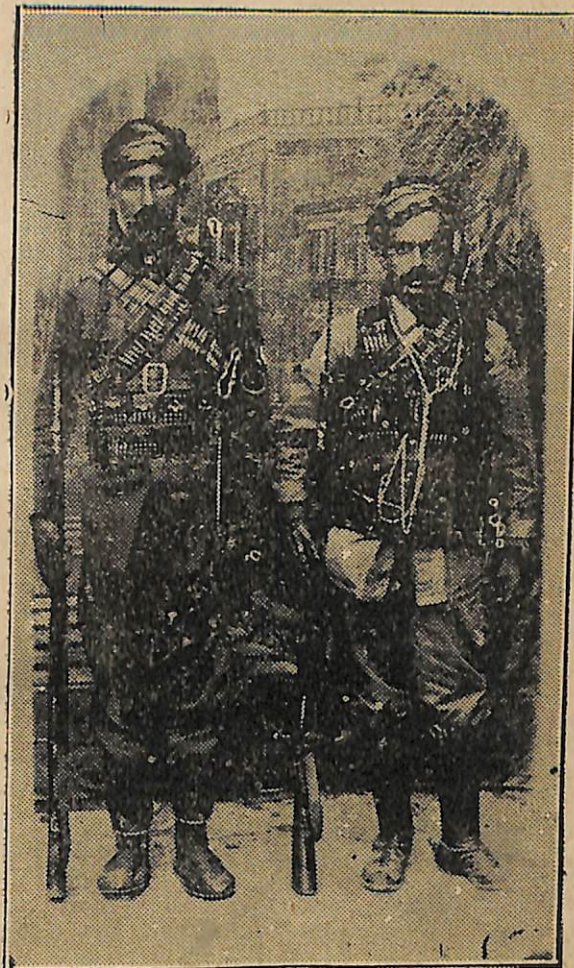
Զօրանոցի կռուին այս րոպէն մեզ ինքնաբերաբար յիշեցնել կուտայ 915ի վանքի կռիւը, որը նմանօրինակ անցքեր ունեցած էր իր մէջ: Միակ տարրերութիւնը որ կը տեսնուի այս երկու կռիւներուն մէջ, այն ալ հայ ժարտիկներու դէմ դաւադրութիւն և դաւաճանութիւն լարող հայ սեւադէմ հոգիներ կը պակսէին. հոս բոլորն ալ մէկ հոգի և մէկ սիրտ էին:

Թուրք զինուորականութիւնը զիշեր մը և ցորեկ մը կռիւով և իր թնդանօթներովը զօրանոցը անմիջականօրէն ընկճելու կարողութենէն զուրկ ըլլալը հասկնալով, Զէյթունէն վեց ժամ դէպի Մարաշ յառաջացող յանձնուողներու կարաւանէն ետ կը բերէ թագաճեան վրդ.ը և կը շրկէ զօրանոցի պատերուն տակ, որպէսզի վերջին անգամ մըն ալ վարդապետի միջոցաւ միջնորդութիւն մը ըլլայ կռուողները դարձի բերելու համար: Այս միջնորդութիւնը կամ բարեխօսութիւնը պէտք է նմանցնել հայ պատմութեան մէջ յիշուած Դայիանէ կոյսին բարեխօսութեան, որ Տրդատի կողմէ շրկուեցաւ Հռիփսիմէ կոյսին քով: Խեղճ վարդապետը կուգայ և վերջին անգամ մըն ալ զօրանոցի պատերուն տակէն ներսի մարտիկներուն հետ կը խօսակցի ու իր պահակներուն հետ դարձեալ կը վերադառնայ:

Կռուողները բնաւ երբէք իրենց մտադրութիւնը չեն փոխեր և փաշային նիւթած ծրագիրը այս անգամ ևս անյաջող ելք մը կ'ունենայ:

Յունիս 26ի իրիկունը պատերազմիկները կացութեան գրեթէ անտանելիութեան տուել և կրկին խորհրդակցութեան կը մտնեն և կ'որոշեն նոյն գիշերը լքել զօրանոցը, սակայն զօրանոցին մէջ կը մնար 500 հոգիի մօտ բազմութիւն մը:

Զէյթունի Մղդ Միութեան անդամներէն
Տրարք՝ 1. — Լեւոն Եղեկէյեան և 2. —
Սեդրաք Մարկանեան

Կենսագրական ճօրեր. — Լեւոն և Սեդրաք երկուքն ալ բնիկ Զէյթունցի են Սեդրաք զինուորութեան մէջ, իսկ Լեւոն՝ զաղթականութենէն յետոյ վերադարձան Զէյթուն: Ողջ են:

որոնց մէջ գտնուող շատ մը կիներ ևն. հաւանաբար ան-
կարող պիտի ըլլային քալելով և կռուելով օրեր շարունակ
ճամբայ առնել դէպի դաշտային կիլիկիա:

Հետեւաբար կռուող ոյժը կ'որոշէ Ջոզ գտում մըն ալ
կատարել և այնպէս ճամբայ առնել: Երկրորդ գտումին մէջ
այս անգամ զօրանոցէն պիտի հեռանային յաջո կառավա-
րութեան, գործով և անունով խիստ անուն հանող հարիւրէ
աւելի անձեր, որոնց ձեռքը կը գտնուէր պատերազմի
ամբողջ ծանրութիւնը, իսկ մնացեալները պիտի հե-
տեւէին իրենց նախորդներու օրինակին, որոնք երկու օր
առաջ բաժնուած էին իրենցմէ և այժմ կը գտնուէին Մա-
քաշու ճամբուն վրայ: Սակայն այս որոշումը պիտի կրնա՞ր
պարտադրուիլ ամէնուն: Ասիկա տարակուսելի էր, քանի
որ և ոչ մէկ անհատ այլեւս պիտի փափաքէր կա՞ն նոյնիսկ
մտքէն պիտի անցնէր յանձնուիլ թուրքին՝ անոր բարեա-
ցակամութեան(?) ապաւինելով:

ՆԱՀԱՆՁԸ

921 Յունիս 27ի գիշերը, թնդանօթներն ու հրացան-
ներու գնդակները տակաւին կը շարունակեն իրենց խուլ
որոտումները ձգել Զէյթունի ամբողջ լեռներուն մէջ, արձա-
գանգելով լեռնէ լեռ ու սարէ սար: Բնութիւնը տրտում, իսկ
երկինքն ալ՝ իր երկնակամարի վրայ անդաւորուած
աստղերու բեկբեկուն լոյսերովը կը ջանար փոքր
ինչ լուռոյ շողեր սփել այն հողիներուն վրայ
որոնք ցաւի ու տառապանքի աշխարհին մէջ կար-
ձեա մթագնելու վրայ էին: Զէյթունի մէջ պաշարող
հայ մարտիկները այդ աղօտ լոյսերու ցոլքերուն տակ, բո-
լորն ալ պատրաստութեան մը մէջ էին, մեկնելով հեռանա-
լու բնութեան այդ անհիւրնկալ ծոցէն, ուր երկու տար-
ուայ ընթացքին իրենց անցուցած կեանքը՝ դառնութեան,

չարչարանքի և անօգնական պատերազմիկի մը կեանքը ե-
ղած էր: Խուճիկի ամբողջ ճամբու պատրաստութիւնը լրացած
էր: Ինչ էր արդեօք այդ պատրաստութիւնները, եթէ ոչ թշ-
նամիին շղթան ճեղքելով անցնելու ամփոփ ծրագիր մը,
որ պիտի իրականանանար կէս ժամ վերջ: Զօրանոցին
մէջ գտնուող կիներ և մանուկներ իրենց պարագաներուն
կողքին՝ մտադրած են քալել և հեռանալ մարտիկներու հետ,
կան որ այլ և այլ պատճառներով անկարող են իրենց ներ-
կայացուած այս վերջին բաժակը ըմպելու ու պարտաւոր-
ուած են բաժնուել այդ վայրկեանին իրենց էն սիրելիներէն
և սրտահաղորդներէն: Այս պիսիկներու լացն ու կոծը և իւ-
րաքանչիւրին աղաղակը՝ թէ «Մեզի Զեր գնդակներով ս-
պանեցէք, փոխանակ թուրքին ձեռք մնալու» աղերսանք-
ները այնքան տարտաղտեցիկ կերպով կը պատմեն ականա-
տեսները, որ մարդ այդպիսի մի վայրկեանին չկրնար իր
սրտի մորմոքն ալ չխառնել անոնց լաց ու կոծին, բայց
վայրկեանին ծանրակշիռ հանգամանքը, ժամանակ մը վերջ
բոլորին ալ փճացումի ենթարկուելու սարսափը կռուող ոյժը
կը մղէ դէպի աւելի պաղարիւնութիւն ու վերջապէս գիշե-
րը ժամը 5ին (ը. թ.) Զօրանոցի ետեւի արեւմտեան դուռը
կը բացուի և պաշարեղները դուրս կ'ելլեն կանոնաւոր
կերպով ու մաս առ մաս կը յառաջանան դէպի հարաւ ա-
րեւմուտք, ենթադրելով թէ այդ ուղղութեան վրայ պա-
շարման շղթան շատ ցանցառ է: Զօրանոցէն կէս ժամ ան-
դէն, խուճիկը բաղխումով մը մէկ կողմը կը նետէ թշնամի
ստուարաթիւ ոյժ մը և իրեն ճամբայ բանալով, կը շարու-
նակէ դէպի Ղալաճուխ, ինչ որ նահանջողներու առաջին յե-
նակէտը ըլլալու սահմանաւորուած էր: Մինչև առաւօտ, Ղա-
լաճուխի մօտ՝ բլուրի վրայ նահանջողներու ամբողջութիւնը
կը հաւաքուի ընդամենը 370 անձ, որոնցմէ 300ը այր եւ
70 կիներ, իսկ Զօրանոցի մէջ կը մնան 140էն աւելի մա-
նուկներ և կիներ որոնք այլ և այլ պատճառներով անկարող
ըլլալով հետեւիլ նահանջող խումբէն, Զօրանոցի քայքայ-
ուած պատերուն տակ կ'սպասեն ճակատագրին, ճակատագիր

մը, որուն դժբախտաբար իր նմաններուն մէջ ամենէն սեւը
և վատթարագոյնը ըլլալ վիճակուած էր:

Քեմալական զինուորները նոյն առաւօտն իսկ առանց
հրացանաձգութեան կը դրաւն պարպուած զօրանոցը
եւ անոր մէջ մնացող կիներն ու մանուկները անգթա-
բար ըռպէական կերպով սուրնահար կ'ընեն, ըստ իրենց
վայրենաբարոյ սովորութեան: Սյապէս, առանց կռուելու,
Զօրանոցի մէջ Զէյթունցիներու տուած զոհերու թիւը կ'ըլ-
լայ 149 կիներ, մանուկներ եւ ծերեր, որոնք նահանջողնե-
րուն չէին կրցած հետեւիլ, իսկ կռուի ատեն մարտիկները
միմիայն մէկ զոհ կուտան, յանձին ողբացեալ խաչուկ Նոր-
աչխարհեանի, որ անդգնութեան պատճառաւ ճակտէն հան-
դիպած գնդակի մը զոհը եղած էր կռուի երկրորդ օրը:

Առաւօտեան սեղմածորոր արշալոյսին հետ՝ հեռաւոր
բլուրին վրայէն նշմարելի կ'ըլլայ արդէն զօրանոցի այրու-
մը, որուն ծուխերու գուլաները երկինք կը բարձրանան,
արդեօք բողբոջիւ համար Զէյթունի երկնակամարին տակ
տեղի ունեցող այս անհաւասար կռուի անարդարութեան դէմ:
Զօրանոցին մէջ՝ սուխներու տակ խոխոզուող անպաշտպան
կիներու և մանուկներու արեան անոգը բողբոջ արդեօք
անլսելի պիտի մնայ յաշտ արդարապահանջ նախախնամու-
թեան, եթէ ոչ՝ այդ հարիւրեակ մը զոհերուն փոխարէն՝
վամբիր զազաններուն ցեղը պիտի տուժէր հաղարհներով:

Արեւու առաջին ճառագայթներուն հետ նահանջողնե-
րու հետախուզիչ խումբը արդէն նշմարած էր հեռապնդող
ջոկատներ, որոնց իրեն ուղղութեամբ քալելը՝ բացայայտ
ապացոյց մըն էր թէ թուրք իշխանութիւնը թող չէր տուած
իրենց հետեւիլ և պիտի հետապնդէր, որով առանց ժա-
մանակ անցնելու, մարտիկներու լաւագոյն ոյժ մը կը մնայ
այդ կէտին վրայ առ ի պաշտպանութիւն, և միւսները կը
քալեն Ֆուռուզի ուղղութեամբ: Խուճիկ նպատակն է ան-
միջապէս հեռանալ դէպի դաշտային կիլիկիա: Նահանջող-
ներու ամբողջութիւնը կը հասնի Ֆուռուզ և կ'որոշեն շա-
րունակել իրենց ճամբան: Հոս սակայն խումբը թիւրիմա-

ցութիւններէ տարուած, կ'ունենայ որոշ ընկերկում մը որ իր նահանջի ձախողութեան պատճառներէն մին կը դառնայ չափորդ օրերուն մէջ:

Յոռուզէն երկու ուղղութեամբ նահանջելու կարելիութիւններ կան: Եին ուղղակի Անտէրոնի ուղղութեամբ, իսկ միւսը Ֆրանսիայ և Պակիսի ուղղութեամբ: Այս երկու ուղղութեան յենակէտն ալ պիտի ըլլար Օսմանիյէ, որովհետեւ Կարս-Պազարէն ուղղակի Ատանա իջնել գրեթէ նահանջող-ներու համար անհնար էր:

Դէպի Ֆրանսիայ քալելու համար պիտի անցնէին Կենիի Բեօֆրիս ըսուած կամուրջ մը, ճիհանի վրայէն, որ շատ գործածական կամուրջ մը չէր և աւելի կարճ ճամբայով պիտի հասնէին Օսմանիյէ: Սակայն Ձէյթունցիները անտեղեակ թուրք զինուորական կացութեան, նախապէս թուրքերու կողմէ իրենց եղած խօսքի մը համաձայն թէ քէմալականները միմիայն Անտէրոնի եղմը բանակ չունին, կ'որոշեն քալել դէպի այդ ուղղութեամբ, սակայն իրականութիւնն ալ ճիշդ ասոր հակառակը եղած էր: Սակայն սա ճշմարտութիւնն ալ պետք է նկատի ունենալ թէ Ձէյթունցիներու կռիւը և նահանջը վայրկեանապէս արձագանգեր էր բոլոր այդ շրջակայքը և անմիջապէս լեռնային անցքերը բռնուած էին կարեւոր ոյժերով:

Յունիս 28ին նահանջող մարտիկները կը հասնին Ադա-յու:

Ադալու Յունուզի արեւմտեան սահմանին վրայ բարձրացող լեռ մըն է, որ նշանաւոր է իր Սաֆի անցքով: Այժմ Ձէյթունէն 9 ժամ հեռացած էին կռուողները: Այդ 9 ժամուայ ճամբան թէև առանց կռուելու և առանց ընդհարումի եկած էին, սակայն այս կէտէն սկսեալ ամէն հաւանականութիւն կար պատահական կամ պատրաստական ընդհարումներու, և իրաւ այնոյն գիշեր խումբը կատաղի կռուի մը կը բռնուի իրենց դարանակալ սպասող զինուորներու հետ և Ձեֆիմիյի մէջ (Սաքի առջեւ) ամբողջ երեք չորս ժամ տեւող անընդհատ պատերազմէն վերջ, թշնամին

կը ստիպուի տեղի տալ ու թողալ որ խումբը շարունակէ իր ճամբան անարգել: Այս ճամբու առաջին կռուին մէջ մերինները կը կորսնցնեն երկու կին և քնչաւ մը՝ Տէր Յովհ: Խուլմանեան՝ Պալենց գիւղի Տէր Հայրը:

Ձէթիճէթի կռիւէն վերջ խումբը Պունտուք գիւղի առջեւէն և ուղղակի ընդարձակ դաշտէ մը քալելով կ'անցնի և ձեռք կ'առնէ Էլմա տաղը ըսուած լեռնային դիրքը, ուրտեղ կը գտնուի Շիվիլիի երեք գիւղերը, որոնք այժմ աւերակ՝ միմիայն չարադուշակ բուերու իբր բնակարան կը ծառայեն: Հազիւ թէ այդ կիրճերուն մէջէն յառաջացած էին դէպի Անգլուի կեդրոնը՝ ժամը ճին գիշերանց Աղյէս գուլէի մօտը իրենց սպասող կանոնաւոր զինուորներու կողմէ կը պաշարուին և այդ պաշարումի մը ընթացքին մասերու կը բաժնուին, իրենց ետ կամ յառաջ փախուստը աւելի դժուարացնելու համար:

Նկատելի է թէ Անտրոնի այդ վայրերը մերայիններու բոլորովին անճանաչելի ըլլալու հանգամանքը, մեծ դժուարութիւն ցոյց կուտայ երկու մեծ գործը միեւնոյն ատեն ընելու: Այն է, թէ նահանջել և թէ կռուիլ: Այսպէս՝ բաժնուող խումբերու մեծամասնութիւնը յառաջխաղացութենէ յուսահատած իր ճամբուն ընթացքը կը փոխէ և կը դառնայ ետ՝ Ձէյթունի լեռները: Իսկ 30 և 32 հոգինոց երկու խումբ, որոնցմէ մին՝ Արամ պէյի իսկ միւսը Կարապետ Տէմիրճեանի խմբապետութեան տակ կը գտնուէին, իրարմէ ոչ նուազ հեռաւորութեամբ կը քալեն դէպի Անգլուի խորերը:

Արամ պէյին խումբին կ'ընկերանար նաեւ Պրն. Լեոն Նոր Աշխարհեան, յայտնի և անուանի Նազարէթ Չափուշի երկրորդ զաւակը: Այս խումբը հազիւ չորս ժամ եւս կը յառաջանայ և Գարապոզաղի մէջ կատաղի ընդհարում մը եւս ունենալէ վերջ կը կորսնցնէ հինգ հոգի, Նազարէթ Ա. չուկեան, Լեոն Սայեան, Արմենակ Գուլուփեան և ուրիշներ: Այդ կռուէն վերջ յառաջխաղացումը անկարելի գտնելով կը վերադառնան դէպի Շիվիլի, ուր կը գտնեն

Յարութիւն Նաղուպեան, Մուճուխեան Եղիա, Ճիւղալուշեան Նաղարէթ:

Հիմա նահանջողները երկու թեւի վրայ են, մին դէպի յառաջ, Անարբուռի դաշտերէն՝ Օսմանիէի ուղղութեամբ, իսկ միւսը դէպի ետ՝ Զէյթունի լեռները: Ընդհանուր առմամբ նահանջող 37 հոգիէն միմիայն հերոս Կարապետ Տէմիրճեանի խումբն է որ, թերեւս բոլորովին անտեղեակ իր ետեւ տեղի ունեցող անցուղարձէն, կը քալէ դէպի յառաջ, յուսալով թէ իրենց քայլերը կը հետապնդեն նաեւ զէնքի ամբողջ ընկերները: Թողունք այժմ դէպի Զէյթուն գացողները և հետեւինք այս փոքրաթիւ հերոսներու ճակատադրին, որ հարկաւ իրենց կը վերապահէր երկու ծայրայեղ եղբեր՝ Կամ Մահ Կամ Աղատութիւն:

Երեսուն հոգինոց այս խումբը որոնց հետ կը գրտնուէին վեց կին՝ ունէր միմիայն 9 զէնք, իբր միակ միջոց պաշտպանութեան: Իրենց ճամբուն վրայ, Կաննաւոր զինուորներու հետ կրկին կռուի կը բռնուին և 15 զինուորի կորուստ մը պատճառելով, թշնամիէն կ'առնեն 2 մալգէր և հասարակ հրացան մը և տեսնելով թէ իրենց այժմ շատ անբաւական է թշնամիին հետ չափուելու, գաղտագողի մօտակայ անտառը կ'ապաստանին:

Հոն 12 օր, անօթի կը մնան իրենց անգտանելի թաղանթին մէջ: Ճարահատ, իրենցմէ երկու հոգիի հնչուն ոսկի մը տալով, կը զրկեն վարունդի ածու մը և պահապանէն կ'ուղեն վարունգ դնել: Պահապանը օսկին կ'առնէ և կը պոռայ թէ «կեալուր եկաւ»: Իսկոյն չըջակայքի թուրքերը կը հասնին, այդ երկուքէն Թըզլիկեան Նշանը կը բռնեն ու կը խեղդեն նոյն յետախն, իսկ միւսը կը փախչի և կը հասնի ընկերներուն մօտ, և եղելութիւնը կը գուժէ:

Թուրքերը հետեւելով փախտականին, կը ճշդեն մեքայիններուն բոյնը: Զինուոր և պաշը պօզուք կը հասնին ու երեք ժամ կռիւ կը մղեն: Մերկները կրկին փախուստի

Ելք մը կը գտնեն: Անտառներու մէջ Սեդրակ Տէնեան առնունով երիտասարդը անհետ կը կորսուի և Շովրոզլուեան Արչակ՝ անմատչելի լեռան մը գագաթէն սայթաքելով դահալէժ կը գլորի և գանկափուր կը ջախջախուի:

Մնացեալները կը հասնեն մեծ ջրի մը եզերքը: Ասիկա Ճիհանն էր: Բայց կռուող և նահանջող խումբը կ'անգիտանայ թէ Ճիհանն է: Հետապնդող թշնամին հոս եւս կը հասնի իրենց և կը պաշարէ զիրենք: Փրկութեան ելք չկայ, միայն նետուել ջուրի հոսանքին եւ անցնիլ միւս կողմը: Ոմանք թշնամիին կուպարին տակ կ'իյնան եւ կ'ինկն ալ լողալ չգիտնալով, ինքնաբերաբար հեղձամահ ըլլալը նախամեծար կը համարեն, քան թէ թուրքին ձեռքը գերի իյնալ:

Այս հերոս խումբէն, հազիւ 15ը կ'անցնին ջուրը: Յարձակումը դորձուած էր մալգէրով և միթրայէօղով: Անապատեան Գեորգ, 15 տարեկան պատանի մը, ինքզինքը առանձինն կը գտնէ և կը բարձրանայ ծառի մը կատարը ու աներեւոյթ կը մնայ:

Ուրիշ երկու հոգիներ, քաջ լուղորդներ ըլլալով, ինքզինքնին կը յանձնեն Ճիհանի հոսանքին և մեռել ձեւացած կը քշուին վեր: Ոչ ոք կը հետապնդէ զիրենք: Անձանօթ վայրէ մը գուլս կ'ելլեն ցամաք: Այս վերջի երկուքին՝ Անդրանիկ Զաքեանի հնարքը կը փրկէ իր կեանքը: Զէնքին և 500 փամիրուշաին ծանրութեան տակ պիտի ջրասուզուէր, եթէ այժմօրթի ջրատիկը (ղալագ) փչելով չձառայեցներ իբրեւ փրկութեան գօտի:

Անապատեան Գեորգ, ծառին կատարէն կը լսէ իր շուրջ կատարուած խօսակցութիւնը, կը տեղեկանայ իր ընկերներու տխուր վիճակին, և մտիկ կ'ընէ հետեւեալ խօսակցութիւնը. «Երեւանի թէ՛ կեալուրները անվնաս անցնէին ջուրը եւ տէ՛ք ըլլաին, քան թէ՛ մեր այնքան սիրելի պետը Ալի աղան զարնուէր»:

32 հոգինոց այս խումբին պետն էր Կարապետ Տէմիր-

ձեան անունով 30ի մօտ քաջարի երիտասարդ մը. մնացեալները ասանք են:

Մշան Թօղլիկեան, Յակոբ Պօղօղլեան, Սարգիս Հաշարեան, Տիգրան Ղըզլալեան, եւ որդին Անդրանիկ, Անդրանիկ Չազրեան, Մեսրոպ Խասեան, Մանուկ Պալեան, Մարկոս Նոր-Ալխարհեան, Սեդրակ Տէճեան, Արշակ Շօվրըղեան, Դանիէլ Դանիէլեան, Արթին Քէօրէեան, Երջանիկ Խուլմունեան, Դրիգոր Քիրէճլեան, Յակոբ Շաննըլեան, Արթին Չուլլուլեան, Միսաք Մարգարեան, Օհանէս Սլիքսանեան, Եղիսաբէթ Մ. Պալեան, Մարթա Խուլմունեան, Հայկանոյշ Պղտիկեան, Սառա Ա. Չարըզեան եւ ուրիշ երկու կիներ, Գէորգ Անապատեան, Թորոս Մարկանեան, Հայկ Ճըտըրօղլուեան: Ասոնց մեջէն Օսմանիյէ անվնաս կը հասնին երեք հօգի, Անապատեան Գէորգ, Թորոս Մարկանեան, եւ Հայկ Ճըտըրօղլուեան, իսկ մնացեալները ամբողջութեամբ գետին մէջ եւ գետը անցնելէ վերջ:

Գէորգ Անապատեան, բաւական սպասելով, երբ ինքզինքը վտանդէ գերծ կը դաւայ, Յուլիս 11ին գիշերանց թափառումներէ վերջ, կը հասնի Օսմանիէի: Գէորգ գիշերանց անձնատուր կ'ըլլայ Օսմանիէի Փրանսական պահակաւօրքին: Յաջորդ օրն իսկ, Աղդ. Միութեան իմաց կը տրուի եւ Գէորգ երաշխաւորութեամբ կը յանձնուի Աղդ. Միութեան: Գէորգ առաջին ազատուողը եւ Ձէյթունցիներու վրայ ամբողջ հայութեան լուրեր հաղորդող առաջին դուժկանն է եւ Դաշտային Կիլիկիայի ճամբան բռնողներուն մէջէն՝ երեք ազատուողներէն մէկը: Գէորգ 15 տարեկան պատանի մըն է: Յաջորդ օրը կուգան տակաւին այդ խումբէն ազատուողներ՝ Թորոս Մարկանեան եւ Հայկ Ճըտըրօղլուեան:

Օսմանիէի Աղդ. Միութիւնը ասոնց ամէն տեսակ խնամք կը տանի. բաղնիք տանելով կը մաքրեն անոնց մարմինը եւ իրենց ցնցոտիները առնելով կը հագցնեն նոր հագուստներ եւ քանի մը օր վերջ Ատանայի Ձէյթունցիներու Հայբեհակեան Միութեան կողմէ, այդ խումբներուն համար

դրկուած Պր. Խաչիկ Բարուկեանին կը յանձնուին, ուրկէ Պր. Բարուկեան գիրենք Ատանա կը փոխադրէ,

Դաշտային Կիլիկիոյ ճամբան բռնող այդ եղբարաղդ խումբի պատմութիւնը իբրեւ շարունակութիւն Ձէյթունի նահանջին, հոս ամփոփելու համար օգտուած ենք Ատանա հասնող երեք ազատուածներու պատմութենէն, զոր թերթերը հրատարակած էին իր ատենին:

Կիլիկիան՝ նմանապէս արտասահմանի Հայութիւնը, լսեց վերջապէս իրականութիւնը Ձէյթունի բօթին՝ անկման, որուն հետեւանք հարիւրաւոր հայ ընտանիքներ կամ գերութեան շղթան եւ կամ եաթաղանին մահացու հարուածը կրելու անհրաժեշտ յարկին տակ մնացած էին: Ձէյթունի անկման լուրը ցնցեց բոլոր հայ ժողովուրդը եւ հայ մամուլը, որուն հայրենասիրական յօդուածները շատ յաճախական տեղ մը ունին, նուիրած Ձէյթունի յիշատակին: Նոյն օրերուն իսկ Ատանա, Տէօրթ Եօլ, Իսկէնտէրուն, Հալէպ, եւ այլուր կատարուեցան սղահանդէսներ եւ հոգեհանգիստներ, մասնաւորաբար Ատանայի մէջ սուգի օ, հաշակուեցաւ մօտ շաբաթ մը: Այս անցւելարձերուն մէջ ժողովուրդը անտեղեակ կը մնար թէ ինչ եղաւ մնացեալ Ձէյթունցիները, ինչ ուղղութեամբ քալեցին կամ որչափը ազատուեցան: Դժբաղդաբար այս կէտերը ճշտող եւ ոչ մէկ իրական եւ որոշ լուր կար: Հիմա ուրեմն թողունք այն անորոշութիւնը քաղաքներու մէջ եւ մենք անցնինք դէպի ետ, մեր ճամբան եւ գտնենք միւսները, որոնք փոխանակ դաշտային Կիլիկիոյ, բռնած էին կրկին իրենց մեծ բնակարանին՝ Արծուբ բոյնի փշալից ու վտանգալից արահետը եւ դարձեալ հոն կը ջանային գտնել իրենց ազատութեան միակ եւ իրական միջոցները:

Յունիս 29ի կռուէն վերջ Ձէյթունէն նահանջող ամբողջ ոյժը բաժան բաժան ըլլալով խումբերու բաժնուած էր, ըստ զանազան կարծիքներու, որոնք Օսմանիէ հասնող երեք ազատուողներու կարծիքին ծնունդն էր: Սակայն ճիշտ չիլէ այս: Միայն իրականութիւնը այն է որ բացի դէպի Օս-

մանիէ եկող 32 հոգիւնոց խումբէն, մնացեալները 10, 20, 50ական, սկսած են քալել դէպի Զէյթուն, քաջ համոզուելով թէ այդ ճամբայով Օսմանիէ կամ Ատանա հասնիլ իրենց համար շատ վտանգաւոր և վեհաբար պիտի ըլլար, ինչ որ փորձը արդէն ցոյց տուաւ հերոս 32 հոգիւնոց խումբին վրայ:

Սո վերադարձող բաժանումներուն մէջ ամենէն ստուաբաթիւը եղող խումբը՝ Արամ պէյի խումբն էր: Ասոնք էին որ նահատակուող խումբին ետեւէն, կռուադաշտէն մինչև չորս ժամ դէպի յառաջ երթալէն վերջ, վերադարձան քանի մը կորուստներով Շիվիկի և հոն ապաստանող Զէյթունցիներ ևս գտնելով իրենց թիւը ստուարացուցած, սկսան քալել դէպի Զէյթուն:

Յունիս 30ի գիշերը ասոնք կը հասնին «Քէօր-Սուլու»: Անտըրունէն դէպի Զէյթուն գացող բոլոր խումբերն ալ իրենց կարգին առանձին բաժին մը ունէին: «Աղալու»ի վրայ անպայման մէկ օր կռիւ ընելու: Այսպէս Աղալու հասնող իշաքանչիւր խումբ ամբողջ ցօրեկ մը կատաղօրէն կենաց և մահու կռիւ մղելէն վերջ գիշերը վրայ կը հասնի ու կը ջանան տեղի տալով իրենց հետքերը կորսնցնել դէպի Զէյթունի ուղղութեամբ: Բայց առաջինին պակաս թողուցածը կը լրացնէր երկրորդը և յաջորդ օրը հասնելով հոն ստիպուած էր այդ անցքէն յառաջանալ իր աղատութեան օրրանը՝ Զէյթուն:

Վերադարձողներու մէկ մասը Քէօր-Սուլուէն անցնելով կ'ապաստանի Քէօչիւրկէի դիմացը և երկու օր Յունիս 1 եւ 2ին, խումբը կը հանգստանայ Քէօչիւրկէի լեռը: Յունիսի 3րդ օրը վերջէն մնացած այս խումբը՝ Արամ պէյի խմբապետութեամբ կը հասնի Աղալը, ուր տեղ քանի մ'օրերէ ի վեր պատերազմական դօտի մը դարձած էր: Ասոնք ալ իրենց նախորդներուն պէս ստիպուած են կռուիլ ամենակատաղի կերպով, կռիւը կը շարունակուի մինչև իրիկուն ժամը 11 (Է. թ.): Այս պատերազմէն առաջ մերայինները կը կորսնցնեն Արբահամ Արաբխանեան, Փարթոս Պուտաքեան,

Պողոս Ալուկեանի կինը, Տանապաշ Մանուկին կինը, Խասեան Մեսրոպին կինը եւ կը վերաւորուի Տէվլէթ Քիրէճեան: խումբը թէեւ իր կորուստներուն քառապատիկը եւ հնգապատիկը աւելի միասնեւ պատճառած էր թշնամիին սակայն իրենց ճամբու յոգնութիւնը եւ անօթութիւնը թոյլատու չէին թշնամիին հետ աւելի չափուելու եւ գիշերը վրայ հասած չհասած, Անտըրունէն կը քաշուիր դէպի Զէյթուն եւ Յունիսի 4րդ օրը կը հասնի Յունիսի վերի թաղը: Յունիս 25էն մինչև Յունիս 4 վայրկեան մը իսկ հանդիսաւոր նեցող եւ լեռներու մէջ կռիւներով եւ կատաղի ընդհարումներով, իրենց մարմինը կմախք դարցած այդ խումբ մը քաջերը, հասած ըլլալով իրենց տիրապետութեան սահմանները, կը սկսին հանգստանալ եւ բնութեան պարզեւած առատութենէն կշտացնել իրենց պարագ ստամոքքը: Մինչ այդ, արդէն մաս առ մաս նոյն ճամբաներէն եւ նոյն սահմաններէն ներս՝ Զէյթունի չրջանակին մէջ անցած էին բաւականաչափ ոյժեր, որոնք թէեւ իրարմէ անջատ, անջատ և ժամանակաւորապէս իրարմէ բոլորովին անտեղեկ, բայց միեւնոյն ատեն որոշ էր թէ Զէյթունի աղատ սարալանջերուն վրայ, անոնց ամբողջութիւնը պիտի կրնար չուտ մը գիրար գտնել և իրարմով իրենց կազմը զօրացնելէ վերջ, խորհիլ այս մեծ արկածէն պրծող և ինքզինքը հայրենի օճախին մէջ, աղատութեան օրրանը կազմող, որ և է բնութենէ ու հալածանքէ անկախ լեռները հասցնող հայ մարտիկներու ինքնապայտապանութեան վրայ:

Զէյթունի սահմաններէն դուրս՝ իրենց կացութիւնը ըստ բաւականին խաթարուած և վնասուած ըլլալով, ասոնց առաջին նպատակը պիտի ըլլար կազդուելու հոտ հաւաքող ուժերը և ատեն մը եւս հոն՝ այդ դարերու ընթացքին աղատութեան հոմանիշը եղող վայրերուն մէջ ապաստանաբաններ փնտնելէ վերջ, պիտի սպասէին յարմարագոյն առիթին, որպէսզի կրկին փորձեն անցնիլ այդ սահմանաւորուած աղատ նեղ շրջանակէն դէպի անսահման աղատութիւնը վայելող «Աղատ դօտի»ն, ուրակղի բնակչութիւնը

զերծ էր իրենց կրած տառապանքներու ամբողջ շարանէն:

Եւ այսպէս նահանջէն վերադարձող իւրաքանչիւր խումբ կը ջանայ իր քայլերը ուղղել դէպի Զէյթունի կեդրոնը: Փրնուկի վերի թաղը հասնող վերջին խումբը, Յուլիս 5ին՝ Վասսաիկէնց Ղլան (հօտերու համար չինուած ցած տուներ) անկից ալ ցորեկով ժամը 8ին ճամբայ ելլելով հետզհետէ կը հանդիպի նոր նոր խումբերու ու այդպէս ստուարանալով՝ կը յառաջանայ ու կը հասնի Ղուրա և անկից ալ կ'անցնին Պէհիսնիլիք:

Պէհիսնիլիք՝ Արեգնի-Ալապաչ գիւղերէն մին է: Իր դիրքը շատ նպաստաւոր է հիւրընկալելով ապրեցնելու որ և է կեանքի դէմ բաղժող մը: Իրեն բարձրագագաթ բլուրները կը տիրեն ամբողջ շրջակայքին վրայ, այնպէս որ բաւական հեռուէն եղած պղտիկ անցուղարձերն անդամ կարելի պիտի չըլլար վրիպիլ հոն ապաստանողներու աչքերէն: Մէկ օր Պէհիսնիլիք մնալէ վերջ կ'ուղեւորին դէպի «Ղալապօնուն»։ Այդ օրը Յուլիս 6, հոն հաւաքուող 50ի չափ կտրիճներէն ութը հոգի, իրենց ղէնքերով կը բաժնուին և առանց նկատի առնելու անօթի և լոգնած վիճակին, կ'որոշին Մարաշէն, Պաղարճըգէն անցնելով հասնիլ Այնթապ, որուն ֆրանսական տիրապետութեան տակ գտնուիլը իրենց արդէն ծանօթ էր, իսկ մնացեալները խմանալով թէ իրենցմէ առաջ Զէյթուն քաղաքին մօտիկը հասած են 100է աւելի Զէյթունցիներ, առնք ալ կ'ուղեւորին անոնց միանալու:

Այժմ դարձեալ բաժնուինք Զէյթունի լեռներէն և հետեւինք այս ութը հոգիին, որոնք Զէյթունի նահանջին վրայ լուսաբանութիւն տուող 2րդ ազատուողներն էին. այս ութը անձերու անուններն են.

Հայկ Պաչալեան, Կարապետ Թաչեան, Նշան Սանկիլեան, Եղիա Մուճուկեան, Լեւոն Մուճուկեան, Մանուէլ Պալճեան, Մանուկ Պալճեան, Սերովր Սերովրեան: Այս ութը հոգիէ բաղկացեալ խումբը Զէյթունի շատ մօտէն ձիահան դեսը ռաբով անցնելէ վերջ, կը բարձրանայ Ախլըտաղ:

Հոն ցորեկ մօս սպասելէ յետոյ, յաջորդ գիշերը կը քալեն ու կը յառաջանան Պաղարճըգ և ցորեկ մը ևս մացառուաներու մէջ ծածկուելով իրենց ինքնութիւնը պահելէ վերջ, յաջորդ գիշերը ճամբայ կ'առնեն և միւս օրը անփնաս և առանց ու է ընդհարումի կը հասնին Այնթապ: Այնթապի Ազգ. Միութիւնը իրենց հարկ եղած ընդունելութիւնը և խնամքը տալէ վերջ, տաւր օր մը կը հիւրասիրէ զիրենք և անկից վերջ ճամբայ կը դնէ Հալէպ:

Մինչ այդ թէ Սուրիոյ և թէ Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւնը գրեթէ անտեղեակ էր նահանջին ներքին երեսը կազմող անցուղարձերէն: Ասկից առաջ Օսմանիէէն Ատանա հասնող երեք ազատուողները, իրենք իսկ անտեղեակ էին, թէ իրականին մէջ ինչ եղան այն 300է աւելի Զէյթունցիները, որոնցմէ բաժնուած էին իրենք Սօաբըունի կռիւներու ընթացքին:

Հայկ Պաչալեանի ութը հոգիւնոց խումբը նոր լոյս մը սփռեց Զէյթունի արկածեալներուն վրայ և միեւնոյն ատեն երբ մենք կամ բոլոր Հայութիւնը թերթերու հատկապէս գրած տեղեկութիւններուն վրայ յենելով բոլորովին նահաջողներու բաղժութիւնը Անաբըունի կռիւներուն մէջ փճացած կը նկատէինք, այս խումբին հաղորդած տեղեկութիւններուն վրայ սկսանք կրկին յուսադրուիլ տեսնելու համար մեր քաջարի հերոսներու բեկորներէն գոնէ նուաղագոյն ազատուողներ, որոնք այդ հերոս աշխարհին յիշատակը անգամ մը եւս պիտի անմահացնէին պատմութեան՝ հայ պատմութեան այս կսկածալի և սեւագոյն էջերուն մէջ:

Հալէպ հասնող ութը հոգիւնոց խումբը, Հալէպի Զէյթունցիներու հայրենակցական Միութեան և տեղւոյն Ազգ. Միութեան ու Կիլիկեան Նպաստից Միութեան օժանդակութեամբ տեղաւորուեցան պանդոկ ու իրենց հարկ եղած ամբողջ պէտքերը հոգալէ ու 15 օր մըն ալ հանդիստ ընելէ վերջ, իրենց ազգականներէն հասած նամակի մը համաձայն՝ Ծէօրթ-Եօլ մեկնեցան, ազգականներուն միանալու համար: Մենք ընդհ. նահանջի գծէն զատուող այս փոքրիկ խումբ

քը Տէօրթ-եօլ ձգելով կը վերադառնանք այժմ կրկին, ծան-
րութեան բուն կեդրոնը, տեսնելու և հետապնդելու հա-
մար բուն իսկ անոնց մէջ եղող անցուղարձերը, որոնք կը
կազմեն Չէյթուլի փառայեղ նահանջին իսկական առանց-
քը: Առանց Չէյթուլի վերապրող հերոսներուն, գուցէ Չէյ-
թուլի նահանջը պիտի չկրնար գրաւել այն դիրքը, ինչ որ
ներկայիս գրաւեր է ամբողջ հայ սրտերու մէջ: Անտրուելի
ծառախիտ և մացառու թափուաքներու մէջէն մազապուր-
և տափնեակ մը գոնորով աղատուող Չէյթուլիներու հերո-
սական խուսքը կրկին սկսած էր բարձրանալ արձուբոնի
անառիկ ու անմատչելի սարերը, որոնք միշտ ամէն վայր-
կեան պատրաստ էին ապաստանաբանն ըլլալու իրենց հա-
րալատ և վտանգուած գաւակներուն: Յուլիս 7ին Պէշի-
ն լիք թողուցած մեր խումբը, 7ին Գալապօսեունէն կ'անց-
նի ու կը յառաջանայ դէպի ինպիս: Այս գիւղը բուն Չէյ-
թուլի բաղաժէն հազիւ շուկէս ժամ հեռաւորութիւն ունի
և նշանաւոր է իւր այգեգետաններով: Այդ անցքերուն վրայ
իւրաքանչիւր քայլափոխի խումբը կը հանդիպի նոր նոր ան-
ձերու, որոնց ամբողջն ալ կուտաղաշտէն: Անտրուելին վե-
րադարձողներ էին: Առանց իւրաքանչիւրը ունի իր պատ-
մութիւնը առանձինն առանձին, ինչ որ վերադարձողներու
խօսակցութեան գլխաւոր նիւթը կը կազմէ: Յուլիս 8ին
ինպի գտնուողներէն մաս մը կը բարձրանայ դէպի Չէյ-
թուլի: Բարձրո նքները, իսկ ուրիշ մաս մըն ալ կ'անցնի
Միսալ՝ որ իրենց գտնուած գիւղին ճիշդ դիմացը՝ արեւ-
մուտքը կը գտնուի: Միսալ անցնելէն վերջ կը հանդիպին
հետախուզիչ զինուորներու, սակայն այս վերջինները չի
տեսնելով զիրենք, կ'անցնին՝ բայց Միսալի պարտէզներուն
մէջ կը հանդիպին ուրիշ երեք հոգինոց պզտիկ խումբի մը,
որոնք նոյն միջոցին թիւնիի մը բարձունքը, իրենց պարտպ
ստամոքսը լեցնելու վրայ կ'ըլլան, և այդ դժբախտները
յանկարծակիի գալով հետախուզող խումբին դիմաց, կը
ձերբակալուին ու ողջ ողջ նոյն վայրկեանին հրացանազարկ
կ'ըլլան, Միսալի գերեզմանոցին մէջ: Հրացանազարկ եղաւ

երեք տարաբախտ քաջերու անուններն են Յովհ. Ավան-
եան, Գալուստ Սիսեռեան, Անդրանիկ Պապութուրեան: Ա-
ռանց հրացանազարկ ըլլալու չարաղէտ թօթը մեծապէս կը
բողցէ հոն՝ Միսալի չըջակայքը ապաստանող անվերք քաջե-
րու սիրտը ու յաջորդ օրը՝ Յուլիս 8ին, ճամբայ կ'ելլեն
դէպի Շաղուրու և անկից ալ կ'անցնին Մովսէս: Այս երկու
տեղերը, մին Միսալցիներու, իսկ միւսը Չէյթուլիներու վե-
րաբերեալ ամառանոցներ են, որոնք ժամանակին որչափ
հաճելի և չէն ու բուրումնաւէտ՝ այսօր նոյնչափ ամալի ու
անմարդարնակ անապատներու ձեւը ստացած են բնակչու-
թեան չգոյութեամբ: Խումբը Մովսէս վերջ կը միա-
նայ ուրիշ խումբի մը ևս, որ կը ղեկավարուէր խմբապետ
Սեդրակ Զօրաքեանի և Սեդրակ Մարկանեանի ձեռքով: Այս
ամբողջ համախմբութիւնը վերջ հազիւ մէկ երկու խումբեր
ալ կը մնային հօտ հոն: Ատոնցմէ մին՝ Խաչեր Նոր-Աշխարհ-
եանի, իսկ միւսը Միսալցիներու խումբն էր, որոնցմէ առա-
ջինը Խուզուլի իսկ երկրորդը Խանոս ապաստանած էին և
ջինը Խուզուլի իսկ երկրորդը Խանոս ապաստանած էին և
այսպէս կը շարունակէին իրենց գոյութիւնը, և երրորդ մը,
ձեռնուղիներու խումբը որ ալ իրենց լեռներուն մէջ գտած
էր ամուր դիրքեր: Չէյթուլի վերադարձող այս ցիրուցան
ու տաքողնուած խումբերը, Չէյթուլի տակաւին բոլորովին
պարպուած չէին գտնու. զօրանոցը թէւե մէկ մասը ամբող-
ջութեամբ այրած, սակայն անվտանգ մնացող մասի մը մէջ
կը մնային զինուորներ, որոնց պաշտօնն էր, հսկել այդ ա-
մայի լեռներուն վրայ, որպէսզի մի գուցէ պատահականու-
տիլ. վայրենի կ'ըսենք, որովհետեւ մարդ այդ լեռներուն
մէջ ապրելու համար անպայման այդ անունէն պէտք չէ
խրտչէր, որովհետեւ հայ կեանքի յաւիտեական թշնամին՝
ոճրագործ ձեռքը, յաջողած էր երկիրը վերածել մոխրակոյ-
տի մը, որով հոն իրրեւ մարդ ապրելու ձեռնառ բոլոր
միջոցները կը պահպէին: Ինչ պիտի ըլլար հոն ապրողի մը
ամենաանհրաժեշտ պէտքը, ապրուստը, եթէ ոչ բնութեան
ձեռքով և ինքնաբերաբար պատրաստուած բուսեղէններ:

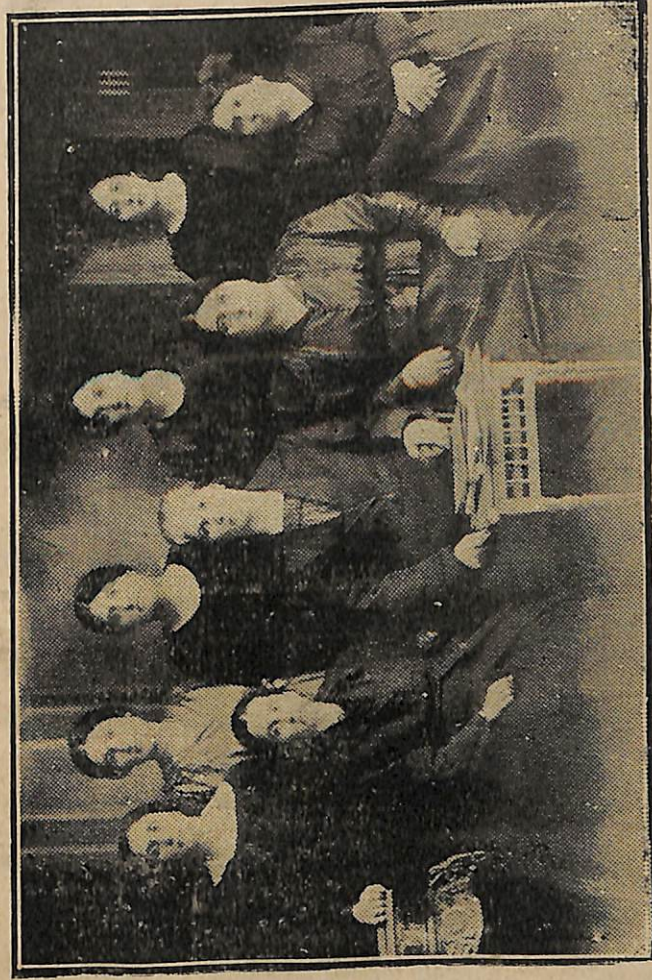
Սհաւասիկ Արեւելքի մեծագոյն աղէտներուն մայրը, որ կը զլանար նոյնիսկ լեռներու մէջ իբրեւ կենդանի ապրելու չնորհքը, ու այդ չնորհքը զլացող ժողովուրդը, Սստուած իմ, այսօր կը դասաւորուի ազգերու շարքին, այն ազգերուն՝ որոնք ներկայիս մարդկային կեանքի անձեռնմխելիութեան և արուեստական մահուան դէմ մաքառելով, անհետացնելու համար միջոցներ որոնելու անհանգստութիւնը ցոյց կուտան գիշեր ցերեկ: Այսպէս ուրեմն, Զէյթունի պարտէզներուն մէջ ցանցառօրէն մնացած բնակելի տուններն ալ այրուած ըլլալով՝ հոն ապաստանողներուն կը մնար իրենց ապաստարանները հաստատել այնպիսի դիրքերու մէջ, ուր կարելի չըլլայ թշնամիին, որ և է վիսա մը հասցնել:

Ինչպէս տեսանք արդէն, նահանջողներու հետ կը զբոսնէին կիներ ևս: Այդ կիներէն մաս մը թէ և ճամբաները խտտութեանց չկրնալով տոկալ չատերը մեռած կամ կորսուած էին, սակայն վերադարձողներուն մէջ կը գտնուէին տակաւին տասնեակ մը կիներ, որոնք այս երկար լեռնային և պատերազմական ճամբորդութենէն ամբողջութեամբ ընկճուած, անպայման պէտք ունէին հանգստի, մինչդեռ այրերը պէտք ունենալով հանդերձ նոյն հանգստին, դարձեալ ըստիպուած էին մաքառելով իրենց վերջին ճիգը թափել առթիւ չփճանալու համար: Առ այս առաջին մտահոգութեան կէտը կը կազմէր իրենց հետ ընկերացող կիներուն, ամուր և հաստատուն թաքստոց մը գտնելուն մէջ: Բոլոր խումբերը Զէյթուն հասնելէն վերջ լեռնանցքերու ամուր վայրերու մը մէջ կ'աւանանացնէին իրենց մէջ գտնուող բոլոր տղամարդերը, որպէսզի անոնք աւելի հանգստանան, կազդուրուին, ինքզինքնին ամփոփեն, որպէսզի վաղը՝ անակրկիտ մը առջեւ չստիպուին հոս հոն մնալ: Թէ նահանջի և թէ վերադարձի ատեն քանի մը կիներ նախընտրած են սպաննուիլ իրենց այրերուն ձեռքով, խուսափելու համար թշնամիին ձեռքը գերի իյնալու հեռանկարէն: Հոն՝ արծուերջոյնի՝ այն պայծառ ու ջինջ երկինքին տակ, ընտանեկան սրբութիւնն ալ իր մաքրութեան ամենակատարեալ շրջանին

Կեկն. Նօթեր.- Բնիկ Զէյթունցի, 30 տարեկան, մասնակցած է Զէյթունի 915ի վանքի և անկից վերջն ալ Ծննդորձադի կռիւներուն: Պատերազմը ընթացքին մնացած է Հայ Լեռ (Ամանոս 30 ընկերներով: Հալէպի գրաւումէն վերջ իր ընկերներով եկած է Հալէպ, ուր ժամանակ մը մնալէ վերջ վերադարձած է Զէյթուն:

Կիլիկեան Նորաստամբուլոյց Միութեան Կանոնց մասնակիւնքը

1. — Մարիամ Մուրատեան , 2. — Էֆթիկ Ալիքաճեան , 3. — Սաթենիկ Այը-
ճըեան , 4. — Օր. Հայկանոյշ Էփէլքճեան , 5. — Մարի Թամզարեան , 6. — Սիրա-
նոյշ Յէրէշէթեան , 7. — Տիգրանուհի Ելշի Գոմշուեան , 8. — Մարիամ Պէտրեան ,
9. — Նարդուհի Նալբանդեան :

մէջ կը գտնուէր ու այդ սրբութեան հետ զարգացած էր նաև հայկական դրոշմը անեղծ պահելու խոտապահանջութիւնը, ու այդ զարգացումը որ և է կնոջ թոյլատու չէր, որպէսզի ան՝ իր կեանքի փրկութեան համար հեթանոս ազգի մը գերկը իյնար: Աէյթունի մէջ այս հաւատքը զօրացնող ազդակը երկու է. մին հայրենասիրութիւնը ու միւսը կրօնասիրութիւնը: Կարելի է ըսել թէ Աէյթունցի կնոջ կողմէ այս երկուքը իրարու մէջ մէկ լրացուցիչներ ընդունուած են: Անոնք իբր երկու զօրաւոր լծակներ, կուգան մարդկային ցեղի այդ տկար տարրը, Աէյթունի բարձրունքներուն վրայ ամրացնել, իրենց մէջ մի սովորութեանց մէջ: Ու այսպէս Աէյթունցի կիներ, ամէն ատեն իր պատիւը պաշտպանելու համար կուռած է իբրեւ այր, գլուխ ցցած է բռնութեանց դէմ ու քաջաբար իրեն պարտադրուելիք որ և է ոտընձըգութեան ընդդիմացեր է առանց այլեւայլի և իր վերջին զէնքը եղած է իբրեւ Շաքէներ գահավէժ խորտակուիլ բարձրունքներու գազաթէն, քան վաւաչոտ ազգի մը ճանկերուն գերին դառնալ: Սակայն և այնպէս մենք միշտ քաջառութիւնները զանց կ'առնենք, նկատելով թէ 50,000 ժողովուրդի մը մէջ կրնան գտնուած ըլլալ երբեմն այս սկզբունքին դէմ մեղանշողներ ալ, թէև կրնանք ըսել թէ այդպիսիներ շատ հազուադիւտ են, հայ ազգի ազնուագոյն ցեղը կազմող՝ արծուերոյնի բնակչութեան մէջ:

Շատ անգամ լեռ ապաստանողները կը գանգատին կիներու շուրջ, սակայն այս վերջինները վայրկեան միակ չեն թերացած իրենց պարտականութեան մէջ և ամբողջ նահանջի և վերադարձի այդ քանի մը օրերուն, կիներուն հանդէպ նկատելի դժգոհանք մը մէջտեղ չէր եկած:

Յուլիս 8ին Ծովք հասնող մարտիկները մինչեւ 13 Յուլք և Տօզ ըսուած երկու յարակից վայրերը ժամանակ անցնելէ վերջ, կը մտածեն ապրելու համար կարգ մը անհրաժեշտ տնտեսողէններ ձեռք անցնելու համար երթալ Կիւճիւկ՝ չէրքեզ դիւղը, ուսկից կը յուսային բարեկամաբար ձեռք անցընել իրենց պէտք եղածները:

Այս նպատակաւ Յուլիս 13ին ճամբայ ելլող խումբը կը հասնի Գողլու Թարլա, ըսկից միմիայն յարմար կը տեսնուի Ջելլատ Մանուկը իր ընկերներով զրկել Գիւրտերուն, Սիւլիւկիւ կէօլ և 14ին Մանուկը կ'երթայ որոշուած գիւղը և անկից պէտք եղած անհրաժեշտ պէտքերը ինչպէս նաև աղ որ պէտքերուն զխաւօրը կը կազմէ, միասին տոնելով, յաջորդ օրը անխառն վերադառնալով կուգայ Մէլքիսապ և կը միանայ խումբին:

Մանուկին բերածը պզտիկ նուէր մը չէր ամբողջ կուռողներուն համար, երբ նկատի առնենք թէ անոնք ստիպուած էին զտածնին ուտել, առանց աղի և Մանուկ այն անգամ իւրաքանչիւր անհատի կը բերեր 1 օխա աղ: Աղի պաշարով մը բաւական նպատաւորութիւն վերջ խումբը կ'որոշէ «Եստոր Փունար» նստող Այալնցի վրանալնաները փճացնել ու այդ մտք ճամբայ ելլալով, Յուլիս 15ին «Քէրմէսկիւտ» կը հասնի: Մինչ այդ, միասնաբար պտտողներու թիւը 109 հոգիի հասած է ու հետզհետէ ալ նոր նոր եկուորներով օրըստօրէ կ'ստուարանայ թիւերնին: Քէրմէսէօնկիւտ հասնելէ վերջ յառաջապահներու խումբ մը կը զրկուի Եստոր Փունար, որպէսզի քննեն վրաններու դիրքը և ինչ համախմբուող ոյժը. այս խումբը նպատաւոր տեղեկագիր մը բերած չելլալով, առանց կուռի րոնելու կը վերադառնայ և երկու թևով կը հասնի «Եստ Եստ» և անկից ալ «Էլը»: Էլը՝ Ջէյթուն քաղաքին ամենամօտիկ և ամուր վայր մըն է: Այս խումբին մէջ գտնուող կիները քանի մը օր առաջ հոս տեղաւորցուցած էին: Երկու օր մնալէն վերջ իսկին Նոր-Այալ քաղաքին խումբէն կը հասնին երկու բանբեր, մին Ղազար Կէօրդ, իսկ միւսը Տիգրան Տէր-Մովսէսեան և խումբը անոնց միանալու համար Յուլիս 18ին ճամբայ կ'ելլէ դարձեալ գէպի «Եստ»: Մինչ այդ, ամէն կողմ տարածուած ըլլալով Ջէյթունի բոլոր լեռներուն վրան հայ փախտականներու տեղաւորութիւնը, ամէն կողմէ թուրք պաշարպողներ հասած էին հոս ինչ անոնց հետքերնին գտնելով փճացնելու համար: Այս պատճառաւ, հակառակ որ խումբներու գտնուած վայրը իրենց բոլորովին ընտանի և ծանօթ տեղ մըն էր, դարձեալ որ և իցէ ճամբորդութեան մը պարպալսին կը նախընտրէին յառաջապահներու պահակներ զրկել, որպէսզի վտանգի

պահուն անմիջապէս իմացնեն: Այդ օր յառաջապահի դերը կը կատարէ Արամ պէյ Ռուբէն Նոր-Այալ քաղաքին և Յովհ. Սիմոնեան: Ծովքը կիրճերով չըջապատուած շատ պզտիկ լեռնանովիտ մըն է Ջէյթունի արևմտեան լեռնապարիսպին՝ Սօլախտէտէի վրայ: խումբը երբ կը հասնի այդ կիրճերը, վայրկենական կերպով թշնամին ցոյց կուտայ իր գոյութիւնը և կռիւը կսկսի. երկուստեք հրացաններ կը գողան և երկու ժամ անընդհատ այդ կիրճերու մէջ կուռելէն վերջ անխառն կը քաշուին տարբեր ուղղութեամբ, իսկ թուրք պաշար պօզուքները կ'առնելով թէ Ջէյթունցիներու հետ կուռի բռնուիլ իրենց գործը չէ՝ կը հեռանան, պատերազմի վայրէն իրենց հետ տանելով տասնեակ մը դիակներ:

Այս բոլոր օրերը, և ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին խումբին պարենաւորման գործը շատ գէշ և անյաջող պայմաններու տակ էր: Առաջին օրերուն գտնուած էր լեռներու մէջ, ժամանակին իրենց ձեռքերով պահուած ուտեստեղէններ խումբը դժնդակ կացութեան մը մէջ էր:

Այս խումբէն անշատ գտնուող ուրիշ խումբ մը՝ որ ինչպէս հանդիպեցանք՝ կը ղեկավարուէր իսկին Նոր-Այալ քաղաքին ձեռքով, վերջ տալու համար իրենց նեղութեան, կերթան կը յարձակին «աճըլար» գիւղին վրայ. այդ գիւղը Ջէյթունէն վեց ժամ հեռու և ամբողջութեամբ թուրք գիւղ մըն է. կարելի է ըսել թէ միակ հայախօս թուրք գիւղը՝ Ջէյթունի չըջապաքը: Այս գիւղացւոց հայերը և նմանապէս իրենցմէ շատեր, իրկար ատեն բնակիչ են Ջէյթունի մէջ եւ վերջին 95 պատերազմէն վաճառուած են քաղաքէն, պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Ջէյթունի մէջ գերի մնալէ մինչ և ձածը լար գիւղո՞՞ առաջնակարգ ոխերիմ թըշնամութիւն դաւանող գիւղը ելած է Ջէյթունի հանդէպ:

Աստիք ուրիշ կարևոր պատճառ մը ևս ունէին այդ քինախնդրութիւնը հրահրող, որովհետեւ ամբողջ գաղթականութեան շրջանին Ջէյթունի լաւագոյն կալուածներուն տիրապէս, պատուական այգեստաններուն մէջ հաստատուելով, ամբողջ Ջէյթունի հաճոյքը սկսած էին վայելել. առ այս երբ Ջէյթունի վերապրողներու վերադարձով պոխու-

ցան զրկուիլ իրենց պատահական հարստութենէն, չստ ընա-
կան էր որ այս գիւղացիներու թուաջին և վերջին նշանա-
քանն ըլլար ոցնչացնել և ծիրել:

Մերայինները այս բանին քաջ տեղեակ ըլլալով, ա-
մէն առիթը ներկայացած պահուն, կ'աշխատէին այդ ցեղը
ընաջնջել, մէջտեղէն կարեւոր և ոխերիմ թշնամի մը ոչնչա-
ցնելու մտօք: Ուրեմն Նոր- Աշխարհեանի խումբին «Հաճը-
լար» Վրայ յարձակման շարժառիթը կրնանք փնտռել եր-
կու կէտերու մէջ. առաջինը մշտնջենական թշնամութիւնը
որ կը տիրէր երկու դրացիներու միջև և երկրորդը խում-
բին պարէնի պակասը: Հակառակ որ Հաճըլարի ամբողջ բ-
նակչութիւնը Զէյթունի լեռներուն վրայ սնած ու ապրած է
այնպէս, ինչպէս Զէյթունի հայը, սակայն և այնպէս ասոնք
չափազանց վախկոտ և ոչ պատերազմիկ ցեղ մըն էին. այն-
պէս որ Նոր Աշխարհեանի խումբը որ հազիւ 26 հոգիէ կը
բաղկանայ, առանց այլ և այլի կը յարձակի գիւղին վրայ և
բաւական աւարէ վերջ իրեն հետ կը քչէ ոչխարներու ըն-
տիր խումբ մը ու կը բերէ մինչև իմաստ, Աւագկալ-
ցիներու անառիկ ապաստանարանը ու հոն մէկիկ մէկիկ
մորթելով կը պատրաստեն իրենց քանի մը շաբթուան ու-
տելիքը:

Հաճըլարէն մաս մը տաք գլուխ նորելուկ քիօրհմենկեր
չկրնալով դիմաձալ իրենց եղած անպատուութեան, կը ջանան
հետապնդել այս խումբը, բայց առանց փաստ մը կարենալ
հասցնելու կը վերադառնան, իրենցմէ մէկ քանին ալ զոհ
տալով այս անհարկի արշաւին:

Հայ մարտիկներու ամբողջութիւնը Յուլիս 19—23ին
Աւագ-կալի ետեւը՝ ինչպիսի, և բուն Աւագ-կալի այդ շըր-
ջակայքը պատելէ վերջ 23ին ճամբայ կ'իյնան և դարձեալ
գ'իջնեն ինքուր: Հոս երկու խումբ ըլլալով, 30 հոգիէ բաղ-
կացեալ խումբ մը կ'երթայ Բիւրթիւ կոչուած թուրք գիւ-
ղը, իսկ մնացեալները կ'ամրանան Աղարիկոնց ձոր կոչուող
վայրը: Օր մը այդ դէպքին մէջ իրենց հանգիստը վերադրու-
նելէն վերջ, խումբին ամբողջ խմբապետները իրենց քաղ-

եալ կտրիճներով կ'երթան իսպղըրտ: Գացող խմբապետներն
էին. Արամ պէյ, իսպեր, Սեդրակ, Մանուկ ևլն.: իսպ-
ղըրտ նշանաւոր ճամբու կեդրոն մըն է, Կոկիսոնի ևայլն ամ-
բողջ գիւղերը Մարաշու հետ յարաբերութեան մէջ շնորհ:
Պատերազմէն առաջ Զէյթունցի լեռնականները և կամ բուն
շաբը ըսելով, փախտականներ, քանիցս նշանաւոր դէպ-
քեր ունեցեր են իսպղըրտի մէջ, անանկ որ Զէյթունցիներ
բոլոր թուրքները այդ անցքին վրայ անպատճառ նախանշան
մըն էր վաղուայ կարեւոր դէպքի մը: Եւ իրաւ ալ այդ
դէպքը չէ ուշացած: Խումբը նոյն օրն իսկ կը հանդիպի կա-
րեւոր կարաւանի մը, որ ամբողջութեամբ բանակի վերա-
բերեալ ռազմանիւթ և պարէն կը փոխադրէ Մարաշ: Ա-
ռանց ժամանակ կորսնցնելու անվեհեր մարտիկները կը ար-
ձակին կարաւանին վրայ և մէկ ժամուան մէջ ամբողջու-
թեամբ մէկդի քշելով կը տիրանան բոլոր կարաւանին: Այս
կռուին մէջ թշնամին կ'ունենայ 7 կորուստ, իսկ մերային-
ները կը մնան առանց կորուստի: Կարաւանէն կը գրաւեն
40) մէծիտ արծաթ դրամ և ամենակարեւորը՝ 32 սնտուկ
փաթեթուտ, հազարին թուով զգեստեղէն և 40 հատ կեն-
դանի: Սակայն կենդանիները իրենց այնչափ կարեւոր չը-
լալով, կարեւորագոյններու գրաւումովը կը վերադառնան
կռուավայրէն, դէպի իրենց ընկերները:

Յուլիս 25—30 իսպղըրտ, Ֆրնուզ և այդ կողմերը դե-
գերելէ վերջ, տարադնուող խումբերը իրարու կը միանան
Գարաթուր, ուր կ'ուզայ նաև Ֆրնուզցիներու խումբը, որ
կը բաղկանար 32 հոգիէ:

Հոս ամբողջ կռուողները նկատի առնելով թէ իրենց
ռազմանիւթը ըստ բաւականին լաւ պայմաններու մէջ դըր-
ուած է և միեւնոյն ատեն հացի խնդիրը կարծես միշտ ալ
խնդիր կը մնայ, կ'որոշեն անմիջապէս քալել գիւղի մը
վրայ և առատ պարէն մը հայթայթել գէթ մէկ երկու ամ-
սուան համար: Ամիսէ մը ի վեր ուղղակի լեռները դեգե-
րող այս քաջարի խումբերուն սննդական առաջնակարգ
մաս կազմող տարրը պտուղներն էին, իսկ երկրորդ կարգի-

վրայ կուգար միայն, կարծես երկուքէն ալ իրենց ստամոքսը ձանձրացած, չուզեր այլեւս տեղ տալ այդ երկու սընընդեղէն տարրերուն:

Գարաթուխէն հազիւ քանի մը ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Քէօշիւրկէ ըստած թուրք գիւղը, որ կը բաղկանայ 50—60 տնտեսներէ: Այս գիւղը ամենէն նպատակայարմար գիւղն էր իրրեւ պատրաստ որս՝ իրենց պարէնը հայթայթելու համար, սակայն միակ անպատեհութիւնը, որ ունի, այն ալ աւելի Մարաշու շատ մօտիկ ըլլալով, կրնար քաղաքին վրայ յուզում մը յառաջ բերել, որուն հետեւանքը լեռնաբնակներուն համար կարելի է լաւ չէր ըլլար: Հակառակ կարգ մը թեր ու դէմ կարծիքներու, խումբը կը յառաջանայ դէպի Քէօշիւրկէ ու նոյն օրը կը հասնի գիւղը: Քէօշիւրկեցի թուրքերը պատերազմիկ ժողովուրդ մ'ըլլալէ հետո են: Արդէն Զէյթունէն որչափ հեռանանք, այնչափ այդ տեղերու բնակչութեան պատերազմելու կարողութիւնը երկրորդական դերքի մը վրայ կարելի է'ըլլայ գտնել: Կարծես Զէյթունի հրաբխային վիճակը միշտ ստիպեր է իրեն անմիջապէս քովը գտնուողներուն վրայ, որպէսզի միջավայրին յարմարելով իրենք ևս ըլլան աւելի կուռող քան յանձնուող: Այս դաստիարակութեան իբր արդիւնք կրնանք նկատել Զէյթունի անմիջապէս մօտիկը գտնուող փերթիչ գիւղի բնակչութիւնը, որ աւելի պատերազմիկ է քան որ և իջէ ուրիշ թուրք գիւղ մը:

Յուլիս 31ին Քէօշիւրկէ հասնող խումբը ժամանակ չի կորսնցնելով կը յարձակի գիւղին վրայ և կարծես առանց դիմադրութեան բնակչութեան մեծ մասը իրենց ծանօթ գաղտնի ճամբաներով պաշարման գծէն դուրս կ'ելլէ ու կը հեռանայ՝ ամբողջ ունեցածները ձգելով գիւղ. արդէն խումբին պահանջն ալ այդ էր: Այս ամբողջ կռիւններուն մէջ հայ մարտիկներուն ջանքը եղած էր չսպաննել, այլ զսպել, հակառակ որ իրենց դէմ ցցուող թշնամին առանց վարանումի կը յանար ոչնչացնել իր ձեռք անցուցած բոլոր Հայերը:

Այս փախուստին վրայ խումբը անարդել կը գրաւէ գիւղը և կըսկսի տրամադրութեան տակ հաւաքել բոլոր այն առարկաները, որոնց պէտք պիտի ունենար իր ներկայ կեանքին մէջ: Այս կուռի ընթացքին թուրք գիւղը կ'ուսննայ բաւականաչափ նիւթական մնացու և քիչ թուով անձի կրուստ:

Հայ մարտիկները մեծ պաշարով մը բնաւորուած կը վերադառնան դէպի իրենց կեդրոնները: Քէօշիւրկէին խումբը իրեն հետ կը բերէ 34 կով, 19 ոչխար, 300 ուլ, իւղ, ցորեն պղինձեղէն, ինչ որ խումբին համար անհրաժէշտ պէտք մըն էր իբր կոպար դործածելու համար. այս գիւղի դրաւումի ընթացքին կը գրաւեն նաև բուսականաչափ հրացաններ. վերջապէս առնել մը իվեր իրենց լեռներու վրայ դեղերով պակաս թողուցած մնուողներն կարծես մէկ օրուան մէջ կը փոխարինեն Քէօշիւրկէի մէջ:

Խումբը Յուլիս 31ին իր ամբողջ աւարներով կուգայ Աղալու՝ ճիշտ այն լեռը ուր Անտըրունեն վերադարձին, բոլոր խումբերը ունեցած էին իրենց առանձին կռիւները և լեռան մէջ Յուլիսի աղ օրերուն որ նոյն տեղի օդերը ըստ ինքեան սքանչելի կըլլան, խումբը կ'երթայ հանդատանալ Ղարլըի «ձիւնամբար»ի մը մօտ, ուր իրեն հետ բերած բոլոր առջառները պարտէր տեղն իտեղոյ մօրթել և իրեն հետ կարենալ պտտցնելու ձեռով մը պաշար պատրաստել: Խումբը իր բաւական հանգստաւետիկ բնակավայրը՝ Աղալը կը մնայ քանի մը օր և տակաւին չմօրթուած արջառներն ալ հետը առած, Օգոստոս 2ին ճամբայ կ'ելլէ եւ Յիւսուզի մօտակայ տեղ մը՝ «Դրախտիկ» կուգայ: Դրախտիկ՝ ինչպէս իր անունէն ալ բաւականին կը հետեցուի, ապրելու համար այդ լեռներուն մէջ առաջնակարգ դերք մը ունի որով երեք օր եւս խումբը իր հանդիսար առնել կը շարունակէ Դրախտիկի մէջ ուսկից չմեկնած Յիւսուզիները՝ որոնք իրենց հետ գտնուած կիները տեղ մը ապահովացուցած չէին այս լեռներուն մէջ ամուր և անգտանելի վայրի մը մէջ կը թողուն և այսպէս խումբը Օգոստոս 5ին Թաթարտէքէ կ'ըջնէ և

ըլլալէն վերջ պատերազմիկներու երկու կողմն ալ յողնած և կռիւը շարունակելու կարծես անկարող, ինքնաբերաբար կը դադրի հրացաններու ձայները և երկուստեք իրարմէ կը հեռանան հանգստանալու մտօք: Մերայինք երբ դիւքերէն քաշուելով իրարու քով կուգան, իրիկուան միջնադէն, կը տեսնեն որ յառաջաւոր դիրքի մը մէջ Արամ պէյ հրացանի կարեւոր հարուած մը ստանալով վայրկէն ապէս մեռած է:

Արամ պէյի կորուստը խուճիկն համար ամենամեծ և աղիտաւոր կորուստ մըն էր: Բոլոր մարտիկները չափազանց կը տխրին իրենց այս մեծ և անփոխարինելի կորուստին վրայ և անմիջապէս մարմինը վերցնելով հոն ժայռերու մէջ կը թաղեն ու իրենք, խոյս տալու համար երկրորդ օրուայ անհաւատար կռուի ծանրութենէն, ճամբայ կ'առնեն և ուղղակի Հաղարու կուգան:

Խուճիկը Հաղարուէն քաշուելով ուղղակի կուգայ Կիւրիտին Ղալաքը կոչուող բերդը. այս բերդը Զէյթունէն հազիւ երեք ժամ հարաւ Մարաշի ճամբու վրայ շինուած բաւականին ամուր բերդ մըն է. երկու կողմերու վրայ երկու բերդ է որ կը բարձրանայ, որոնց միջեւ կայ նեղ անցք մը. անկից կ'անցնի ճամբայ մը և պլտիկ դետակ մը. այս բերդերէն մին՝ որ արեւելքի կողմը կ'իյնայ, այնչափ զստահելի չնկատուիր, քանի որ թէ՛ տարածութիւնը պզտիկ և թէ ջուրի համար հոն ապաստանողները մեծ դժուարութիւններու պիտի բաղխին. ատենօք այս բերդին ջուրը հայթայթելու համար ժայռերու մէջ, քարերը փորելով Զրօրներ շինուած է, որոնց թիւը 9էն աւելի է. բայց ժամանակի ընթացքին այս հորերը ամբողջութեամբ կամ կ'իստովին լեցուած են հողով. իսկ ջուրի հորերը ոչ թէ ինքնաբերաբար են, այլ պիտի օգտուին անձրեւի ջուրերէն որոնք ամառ ատեն չխմուելու վիճակի մը մէջ հասած կրնան ըլլալ: Իսկ ասոր դիմաց, արեւմուտքը դանդաղը բաւական նշանաւոր տեղ մըն է. իր ընդարձակութիւնը կրնայ անպահովցնել մէկ երկու հազար բնակչութեան մը հանդիստը. ունի իր մէջ վազող ջուր և անտառներ. բերդը բնականօրէն անառիկ է և կրնայ

փոքրիկ պաշտպանութեամբ մը երկար ատեն դիմանալ ու էյարձակութեամբ դէմ. սակայն այս ամուր բերդին մէջ հաստատուող ու էյ ոյժ անհրաժեշտ էր որ ունենար պաշարի առատ մթերք, ինչ որ մերկններուն քով կը պակսէր: Այս պայմաններուն մէջ սակայն, խուճիկը ստիպուած էր հոն իր հանգիստը առնել. քանի մը օր, Օգոս. 14, 15, 16ի օրերը կը մնան Ղալա: Բերդի այս հաւաքումին ընթացքին իրենց միան Ղալա: Բերդի այս հաւաքումին ընթացքին իրենց միան Ղալա: Բերդի այս հաւաքումին ընթացքին իրենց միան Ղալա: Բերդի այս հաւաքումին ընթացքին իրենց միան Ղալա:

Խուճիկն մէջ Արամ պէյի մահէն յետոյ յուսաւքութիւնը բաւականին մեծ համեմատութիւն կը դնէ: Արամ պէյ իր բաւականին մեծ համեմատութիւն կը դնէ: Արամ պէյ իր կենդանութեան, երբ կը վարէր խուճիկն ամբողջ ճակատագիրը, ըստ իր ընկերներու խոստովանութեան, կը մշակէ որոշ ծրագիր մը, այն է մինչեւ ձմեռնամուտ մնալ Զէյթունի շրջակայքը և անկէց յետոյ լաւագոյն կազմով սը անցնել դէպի դաշտային Կիլիկիա: Այս ծրագիրը չատերուն ականջին չէր հասնում: Արամ պէյ կ'առաջարկէր բոլոր խորթ կը հնչէ, քանի որ Արամ պէյ կ'առաջարկէր բոլոր կիները և անդէնները թողուլ իրենց ճակատագրին. սակայն իր մահէն վերջ ծրագիրը կը փոխուի և աւելի ոյժ կը տրուի ամբողջը միասին հաւաքական ինքնամփոփումով մը ձեղքել «Աղատ դօտի»էն զիրենք բաժնող միջոցը և համարիլ ֆրանսական դօտի:

Արամ պէյի մահէն վերջ խուճիկն ընդհ. հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Յովհ. Սիմօնեան անունով հերոս երիտասարդի մը՝ որ Արամ պէյի զէնքի ընկերը եղած էր տարիներով: Սիմօնեան, Արամ պէյի մահէն վերջ, կը ջանայ ընդհանուրին փափաքին համաձայն մեկնել կրկին Զէյթունի լեռներէն և անցնել դաշտային Կիլիկիա: Այս առաջարկը սակայն կը ճիւղաւորուի և խմբապետներէն ոմանք՝ ինչպէս Եր. Ալիսարհեան և այլն, համամիտ չեն դանսելի և կ'ուզեն շարունակել մնալ հոն. սակայն մեծամասնութիւնը նկատի առնելով թէ «նահանջի» առաջիկայ օրէն մինչեւ այդ օրը զօրանոցէն փախչողներու թիւը այլևայլ պատերազմներու ընթացքին կ'իստուած էր և հետեւաբար օր ըստ օրէ պակսելու

վրայ էին և ուրեմն լաւագոյն կը համարին վերջին փորձ մըն ալ ընել և մինչ այդ ազատուողները ողջամբ հասցնել ազատարար գօտի։ Վերջին եղբայրակցութիւնը կը յաղթանակէ և բոլորը միասին կը համաձայնին առանց ժամանակ կորսնցնելու կրկին մեթոտիկ նահանջով մը հեռանալուն շուրջ։

Ձէյթունի լեռներուն վրայ Արամ պէյէն վերջ, հաւասար դիրք և հաւասար կարողութեան վրայ էին խմբապետներ Յովհ. Սիմօնեան, Սեդրակ Չօլաքեան, Սեդրակ Մարկանեան, Խաչեր Նոր-Աշխարհեան, Լեւոն Նոր-Աշխարհեան ևն.։ Ճամբու ընթացքին ասոնցմէ խմբապետ Սիմօնեանի առանձին գեր մը վերապահուած էր, այն ալ ճամբաներու ընտրութիւնը և զանազանութիւնն էր, քանի որ խումբի անցնելիք գլխաւոր գիծը որ պիտի դառնար Հայ լեռան վրայէն, ուր Յովհ. ամբողջ երկու երեք տարի այդ լեռան վրան փախտակաւ՝ զինեալ խումբով մը ժամանակ անցուցած էր։ Ծիշտ այս նպատակաւ, այն օրէն վերջ երբ որոշուած կը տրուի մեկնելու, խումբին առաջնորդութիւնը կարծես ինքնաբերաբար կ'ընայ Սիմօնեանի վրայ։ Խումբը տակաւին չմեկնած բերդէն, Չուկէս ժամ հեռու գտնուող Երմայէի կոշուած վայրը կը զրկէ քանի մը կտրիճներ, որոնք հոն գտնուած մաս մը ցորենը կը փոխադրեն բերդը և այդ ցորենէն կը շինուի քիչ մը պաշար, հազիւ դժբաղդաբար 1—2 օր եփուելիք։ Միւս կողմէ սուրհանդակներ թող կը տրուին, որոնք Ֆրնուզի և Ձէյթունի լեռները ապաստանող կիները բերելու պաշտօնը կը ստանձնեն։

Խումբին ամբողջ մտահոգութեան առանցքը կը կողմէ ծիշտ գետէն անցնելը և այդ նպատակաւ էր արդէն որ «Տէրին կէչիտի» քննութիւնը կատարելու համար քննիչներ կը զրկուին։ Մէկ օր ետքը բոլոր սուրհանդակները յաջողապէս կը վերադառնան. կիներն ալ կը բերուին ու կը միացուին բերդի բնակչութեան, որոնք այս վերջին կռիւներէն և թափառումներէն անփնաս միացած էին իրենց յատկացուած քարայրները։ Ֆրնուզեն վերադարձող կիներու խումբէն մե-

աւած էր վիրաւոր Խաչիկ Պօղեան, իսկ միւսները ամբողջութեամբ կը մնային անփնաս։

Այս վերջնական հաւաքոյթէն վերջ, Յուլիս 20ին, խումբը իր ամբողջ պատրաստութիւնը տեսած էր և կը մնար բաժիր ամբողջ կատրաստութիւնը տեսած էր և կը մնար բաժնուիլ Ձէյթունէն կրկին։ Ձէյթունէն դէպի Անտրուէն առաջին աթիւ նահանջողներու թիւը 316 էր, ինչ որ տեսանք իր կարգին, այս բազմութեան, ինչպէս որ կրկին հանդիպելի կարգին, այս բազմութեան փճացած էին, երեք ցանք 29 հոգի, Օսմանիյէի ուղղութեամբ փճացած էին, երեք հոգի միայն ազատուելով. ուրիշ հոգի Այնթապ և անկից ալ Հալէպ հասած էին, ինք հոգի ալ Տէօրթ Եօլ, որով մէկ ամսուան կռիւներու մէջ Ձէյթունէն լեռ ապաստանող և ապա նահանջի գիծը բռնողներու ընդհ. թիւէն կը պակսէր 150էն աւելի հոգի, որոնց մեծ մասը կորսուած էր Անտրուէի թափուածներուն և մացառներուն մէջ. իսկ կարեւոր մաս մըն ալ անխոհեմութեան մը զոհ գացած էին Ձէյթունի լեռները ռաք կոխելէն վերջ. այդ անխոհեմութեան զոհը անոնք են որ Անտրուէի կռիւներէն երբ Ֆրնուզ կը հասնին, խումբ մը անվէշներ և կիներ ճամբայ կ'ելլէն դէպի Մարաշ, նախապէս զօրանոցէն անձնատուր եղողներուն միասնաբար նպատակաւ և հազիւ թէ կ'անջատուին իրենց զինեալ պետերէն, անողքաբար կը ջարդուին թուրք խուժաններու կողմէ։ Այս կորուստը որ ըստ ինքեան անխոհեմութեան կողմէն մըն է, կը պատահի ճիշդ այնպիսի տեսն մը, ուր նահանջէն վերադարձող խումբերը տակաւին բնաւ երբեք իրարմէ լուր չեն ունենար, քանի որ իրարմէ անտեղեակ նոր վերադարձած էին Ձէյթունի սահմանները։

Ընդհանրապէս այսպիսի կենաց և մահու վայրկեաններու մէջ ապրող որ և է անձ միշտ իր դատողութիւնը կորսնցումով մը կ'աւելնայ, որուն ենթակայ էր տար բաղդ անվէշներու խումբը. զանոնք ուղիղ դատողութեամբ մը ուղղութեան բերելու համար առաջնորդներ պէտք էին, ինչ դժբաղդաբար իրենք բաժնուած էին այդ ձեռնհասութիւնը վայելող անձերէ ու ինքնազուլի մնալով ընտրած էին ճամբայ մը որ մահացուցիչ կրնար ըլլալ բացարձակապէս։

Թեկնելու պատրաստութիւնները լրացնող խումբը իր անդամները կանոնաւոր «մանկա»ներու բաժնիէ վերջ, մէկ սիրտ ու մէկ հոգի կը վերջացնեն իրենց ճամբու պատրաստութիւնները. բոլոր անդէններուն կրել կուտան փամփուշտները, որոնք ճամբու ընթացքին իրենց անհրաժեշտ պէտքերը պիտի կազմէին. մասնաւորապէս հող կը տարուէր ոտնամաններու և ջրամաններու. վերջապէս իրենց ձեռնառն եղած բոլոր միջոցներով խումբը կը տեսնէ այն ամէն պատրաստութիւնները, որոնցմով կը յուսայ իջնել Օսմանիյէ. սակայն այս անգամ «նահանջող»ներու ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր է առաջին անգամէն: Նախ միաձայնութեամբ Անտրոնի դժէն Օսմանիյէ կամ Ճիհան հաւնելու մասնաւորութիւն կը հրամարին, որ թերեւս լաջողութեան առաջին նախաձեռն կրնայ սեպուիլ և կ'որոշեն ուղղակի Ճիհան դետը անցնելով յառաջանալ Զընարճաղէն, Պաղչէն և իջնել Օսմանիյէ, որ առաւելագոյն չափով երեք չարս օր կը տեսէր և քանի որ իրենք գիշերները միայն պիտի քայէին, այդ միջոցին իրենց հարկ պիտի ըլլար վեց օր և հաւանաբար ութը օր, քանի որ օրական հազիւ 4-5 ժամուայ ճամբայ մը պիտի կրնային առնել. երկ օրդ, որոշած էին աշխատիլ առանց որ և է ծայն հանելու քալել մինչեւ վերջին հանգրուան, մինչդեռ առաջին նահանջի պարագային, բանակին հետ պատեքազմի գժէն խոյս տալով, ոչ միայն բանակը հետապնդած էր գիրենք, այլ ամէն կողմ անմիջականօրէն լուր հաղորդուելով, Թուրքերը գրաւած էին իրենց նահանջի ուղղութեան վրայ գտնուող բոլոր անցքերը. իսկ երրորդ իրենց ընտրած գոյազանող, առաջնադարձ, ընտրեալ առաջնորդներուն էին ինչ որ առաջին նահանջի առեն այս իսկ կը պակէր և որուն հետեւան, ինչպէս վերադարձը, քանի որ ճամբան չկրնայ զանազաններուն համար ամբողջն ալ պիտի փճանային:

Այս պայմաններու տակ Զէյթունի լեռներէն դէպի «ազատարար դօտի» կատարուող երկրորդ նահանջը ըստ ինքեան յուսալից երեւոյթ մը սենէր, եթէ երբեք անակն-

կալներ մէջտեղ գալով, նահանջողներու ամբողջ յոյսը տակն ու վրայ չընէին: Յուլիս 21ին խումբը իր ամբողջ կազմով, որուն ճիշդ թիւը 153 էր, ճամբայ ելած էր «Կիւրիտէնի» բերդէն և հասած էր բերդին անմիջապէս մօտիկը դանուող Տուշենց բլուրը. այդ օր հող գիշերելէ վերջ, յաջորդ օրը կուգան «Իսլամ Փունարը»: Իսլամ Փունար՝ Արեգինի — Ալապաշ — ամենանշանաւոր վայրերէն մին է և իր անունը մասամբ պատմականացած է անով՝ որ հոն եկած են առաջին անգամ Զէյթունի Գճի դէպքին Հնչակեան վեց հերոսները. երեւելի և ծաղկեալ այգեստաններով շրջապատուած դուլալ ու ջինջ առատ ջուրով աղբիւր մըն է, որուն երկու կողմերն կը հսկեն բարձրագագաթ բլուրները:

Խումբը ըստ բաւականին հոն քայիկ մը հանգիստ առնելէն վերջ, իր ճամբան կ'առնէ դէպի Բիւրթիւլ, այս վերջին գիւղը հաղիւ բլրակով մը կը բաժնուի Իսլամ Փունարէն: Թէեւ այս թուրք գիւղին քովերէն անցնիլ այնչափ հաճելի չէր, բայց խումբը իր ճամբան շարունակելու համար անպայմանօրէն Բիւրթիւլէն անցնելու էր. բարեբաղդաբար խումբին այս առաջին քայլերը բաւականին յաջող կ'երթան և առանց միջադէպերու կը սկսի յառաջանալ դէպի Ճիհան դետի այն անցքը՝ ուսկից անցնելու դիտաւորութեամբ քանի մը օր առաջ յառաջապաններ զրկուած էր:

Բիւրթիւլէն և Տէրալէնտէն անցնելէն վերջ Զէյթունի բեկորները կուգան Ճիհանի վրայ գտնուած վարի կամուրջը, որ Զէյթունցիք բնդհանրապէս սովոր են անուանել «Մարաշու նորքի կենտէրէն»: Այս կամուրջին միւս ծայրը պահականոց մը կը մնար հինէն. խումբը առանց այդ պահակներու հետ բնդհարումի միջոց մը ստեղծելու, կը քաշուի, ու կամուրջէն մէկ երկու ժամ ջրէն հոտանք ի վար գտնուող կէշիտը՝ անցքը կը դիմէ ոտքով ջուրը անցնելու համար: Զէյթունցիք այդպիսի ջրեր անցնելու մէջ ալ քիչ վարպետ չեն, մասնաւորապէս Ալուպաշցիները, որոնց բնակութիւնները Ճիհան դետին եզերքը ըլլալուն, միջավայրի աղդեցութեան տակ դարձած էին քաջ լուղորդներ: Երբ կէշիտին բերանը

կը հասնին, կը հասկցուի թէ հոն այդ գիշեր քէրվան — կարաւան — մը գիշերած է. կրկին առանց հասկցուելու աւելի յառաջ կուգան և ձիւհանի մէկ տեղէն, առանց նախապէս գիտնալու թէ իրենց ընտրած տեղը «կէշիտ» է կամ ոչ, ամբողջութեամբ ջուրը կը լեռնան և բարեբաղդաբար անկողնուստ կ'անցնին գետը. պէտք է ըսել թէ եղանակի բերումով ձիւհան գետի ջուրերը մեծապէս քաշուած էին, ինչ որ մեծ դիւրութիւն մըն էր նախանշող խումբին համար: Իրենց բնակավայրէն հեռացած՝ այս փոքրաթիւ թափառականները այս անգամ հետեւին ունէին 50 հատ կանոնաւոր գէնք և 15-20 մըն ալ պաշարօգուք հրացան — թիւֆէնկ — որոնցմով պիտի պաշտպանէին իրենց ամբողջին կեանքը: Բարեբաղդաբար փամփուշտի առատութիւնը առիթ տուած էր, որպէս զի բոլոր անգէններն անգամ կրեն մեծաքանակ փամփուշտներ:

Խումբը ճամբու ընթացքին՝ իր նահանջը կանոնաւորելով յաջող դարձնելու համար բաժնուած էր խմբակներու և այսպէս իւրաքանչիւր խմբակ ունէր 15 հոգի և բոլորը կ'ամփոփուին 10 մասերու, որոնցմէ փոխն ի փոխ կը կատարեն յառաջապահի և յետապահի պաշտօնները:

Յուլիս 23ին արդէն գետին հարաւային ափը տարածուող դաշտերը ճեղքելով, անվտանգ և առանց ընդհարումի կը յառաջանան Նավչահի լեռան բլուրներէն միոյն՝ Էօնսէնկի մօտը և կը շարունակեն իրենց ճամբան միեւնոյն աւղղութեամբ: Նահանջող խումբին միակ նպատակը կ'ըլլայ այս անգամ ինչ որ մտադրած էր նախապէս, թշնամին առանց արթնցնելու քալել մինչեւ «Ազատարար գոտի»:

Յուլիս 24, 25, 26 հետզհետէ Զիեարէթ, Զիեարէթի առջեւը և Գասթէլ առանց միջադէպի հասնելէն վերջ Յուլիս 27ին կը հասնին Չազըր Օղլուի լեռը:

Հիմա ոչ այնչափ հեռու են Պաղչէէն, որուն ուղղութեամբ է արդէն իրենց յառաջիադացութիւնը. բոլորին ուշքը կեդրոնացած է Օսմանիյէի վրայ, քանի որ ըստ իրենց ստացած տեղեկութեան՝ որ ճիշդ կրնար թուիլ, ամէնէն մօտ կ'ետը՝

Անտըրունի դժով Օսմանիյէ հասնելու համար ընդհ. խումբէն զատուող 32 հոգինոց խումբին խմբապետը՝ Հերոս Կարապետ Տէմիրճեան, քովինը իր կինը՝ Սիրանոյշ Տէմիրճեան:

Կենսագրական նօթք. — Կարապետ Տէմիրճեան, իր ծագումով համեստ բնուանիքի մը զաւակ, թրքական բանակի մէջ նախ գինուորացիութեամբ և ապա Հայ Լեռ դործող խումբին միանալով անոնց նշանաւոր դործօններէն մին եղած է. խումբին հետ միասին եկած է Հալէպ ուր ամուսնանալէն վերջ վերադարձած է Զէյթուն: Տէմիրճեան նահանջի ընթացքին իր ամբողջ խումբով նահատակուեցաւ ձիւհանի մօտերը:

Ֆրանսական զբաւման այդ քաղաքը կը նկատուի, մինչդեռ եթէ նահանջողները նախապէս որոշակի գիշերային Մէյտան էքսպէզի ֆրանսական պահակախումբը, հաւանաբար իրենց ճամբան մեծապէս կը ճատուած ըլլալով, պիտի խուսափէին կարգ մը կարեւոր զոհերէ, որոնք ինկան «Ազատարար դօտի»ին անմիջապէս մօտեցը: Դժբաղդաբար տարիներով լծացած կեանք մը ապրող և յարձակումէ յարձակումի ենթարկուող խումբ մը բեկորները հազիւ թէ կրցած էին ճշդել ընդհ. սահմանագլխի վրայ գտնուող որոշ քաղաքներու անունները և դէպի անոնց ճամբու ուղղութիւնները:

Չազըր Օղլուի լեռը հասնելէն վերջ խումբին առջև նոր դժուարութիւններ ծնունդ կ'առնեն, որուն հետեւանքով նահանջողները կը մատնուին, յետ այնու իրենց ճամբու ամբողջ տեւողութեան, անել կացութեան մը:

Խումբին անօթութիւնը վերջին ծայր է, իրենց հետ առնուած փոքրաքանակ պաշարները կը հատնի առաջին օրն իսկ, որով 4-5 օրուան ճամբորդութիւն մը զիրենք ընկճելու չափ կը ճնշէ անօթութեան տակ: Հոս պատահական որս մը կ'ունենան, թէեւ չունենալ աւելի մեծ խոհեմութիւն եղեր է, ինչպէս կը վկայէ վերապրողներու ամբողջութիւնը: Այս որսը կ'ըլլայ ոչ ամբողջին գիտակցութեամբ կամ հաւանութեամբ, այլ քաշելու ատեն յանկարծակի յառաջադահներու առջև խոզ մը՝ անտառին մէջէն դուրս եկած, կը փախչի: Այդ օրուան յառաջապահներու պետը՝ Յովհ. Սիմօնեան, առանց ունենալիք հետեւանքը մտածելու, իր ձեռքի մալդէրը կը պարպէ ու խողը դիտապատ գետին կը փռուի: Խողին միւր և կաշին չուտ մը կ'առնեն և իրենց ճամբան կը շարունակեն: Դժբաղդաբար հրացանի այս անակնկալ ձայնը մօտակայ վայրերու թուրք բնակչութեան հետաքրքրութիւնը մեծապէս զբոսած էր. ընդհանրապէս լեռնայինները միշտ սովոր են այս տեսակ անակնկալ ձայներով անմիջական հետաքրքրուիլ և պատճառը անպայման իմանալ: Հրացանի այս ձայնը հետախուզող երկու հովիւներ կը գտնեն նահանջող խումբին հետքը և եղելութիւնը վայրկեանապէս կը հա-

կը
ս-
:
բ-
իր
նք
էս
ՅԼ
զի
ը:
բ-
էր
մը
ւ-
սի
ա-
ւ:
ա-
նէ
ու-
հծ
եր
ստ
ՅԹ
ստ
դ-
ած
յ-
ւկ
մը
էջ
ոի

դորգուի չըջակայքը: Հիմա այլեւս հարիւրաւոր անձերու ծանօթ էր Հայ խումբի մը անցքը դէպի Քրասնապոլսի զօնը: Այս լեռնաշղթային վրայ ոչ միայն կարելի էր դռնել ընակիչներու մեծաթիւ բազմութիւն մը, այլ հոս հոն դիրքեր դրաւած չէթէական խումբեր եւս, որոնք իրենց պետերով միշտ կը վարէին այդ կողմերու պաշտպանութիւնը:

Զէյթնէրէն կարեւոր ոյժ մը կը հասնի նահանջող խումբին ետեւէն և Զէյթնէն մեկնելէն հինգ օր վերջ, խումբը յոգնած և անօթի վիճակով մը կը ստիպուի կռուի բռնուիլ առաջին անգամ: Թշնամին ըմբռնելով նահանջողներու ընկճուած վիճակը կատաղի յարձակումներ կ'ընէ բնաջնջիւղ համար իրենց սահմաններէն անցնող հայու այդ անվերջ մնացորդները. բայց Զէյթնէնցիք իրենց դարաւոր պատերազմիկի հանգամանքով, առանց նկատի ունենալու յոգնածութիւնը, դէնքի ձայններու առջեւ կը վերականգնեն իրենց ոյժերը և ցօյց կուտան այն ձեւ ինքնապաշտպանութիւն մը, որ յարձակողները ինքնին յուսահատելով, չեն կրնար խումբին վրայ յառաջանալու քայլ մը իսկ առնել:

Հինգ ժամ անհաւասար և ճգնաժամային կռիւ մը մղելէն վերջ նահանջող խումբը կը կորսնցնէ իրմէ կարեւոր կռուող ոյժեր, որոնք են Սուբէն Նոր՝ Ա. խորհեան, Նազարէթ Զավուշի երրորդ տղան և Լեւոն Պալճեան: Այս վերջինը վիրաւոր, իսկ միւս երկուքը մնուելով, կռուադաշտին վրայ թողլով, խումբը կ'օգտուի գիշերային մթութենէն և կը սկսի իր ճամբան շարունակել: Սակայն դժբաղդութիւնը այն էր որ խումբը իր շատութեան՝ մանաւանդ իր հետ ունեցած կիներուն պատճառաւ չէր կրնար երկար քալել և ամբողջ գիշեր մը դացած ճամբան, կրնար սովորաբար 2-3 ժամուայ մը տեղ ըլլալ:

Զազըր Օղլուի կռուէն խոյս տուող նահանջողները 28ին Շէքէրտէքէի ետեւ կը հասնին, ինչ որ թշնամին ալ իրենց ետեւէն եկած ու պաշարած էր: Խումբը ստիպուած էր այդ օր եւս նախորդ օրուան պէս կռուիլ թշնամիի անողոք և ահարկու յարձակողականին դէմ. մինչև իրիկուն տեւող

կատաղի կռուէ մը վերջ խումբը դարձեալ իր ոյժերէն կը կորսնցնէ հետեւեալները. Յակոբ Մարթոսեան, Տէվլէթ Զարդեան, Յովհ. Գէօղէկեան, Յարութիւն Եաղուպեան ևն.: Այս կորուստներէն վերջ խումբը կրկին օգտուելով գիշերուան մթութենէն, կռուաւայրէն կը յառաջանայ դէպի իր նպատակակէտը: Ինչպէս նահանջողները, նմանապէս զիրենք հետապնդող թշնամի հրոսակախումբը, որ մօտաւորապէս հինգ հարիւրէ աւելի զինեալ ոյժէ մը կը բաղկանար, քայլ առ քայլ կը հետապնդէ նահանջողներու խումբը, որպէս զի կարենայ վերջնականապէս անհետացնել խումբին գոյութիւնը: Երկու օր կռուէն վերջ, արդէն կարեւոր կեղբորներ հաղորդագրութիւններ եղած էր և միեւնոյն առէն ճանչցուած էր ոչ միայն «հայ խումբին» մը՝ այլ Զէյթնէնցի հայ խումբի մը փախուստը: Այս հաղորդագրութեանց վրայ Մարաշու միւլթաարքը և Պաղէի գայմազամը անձամբ և բաւականաչափ կանոնաւոր զինուորներով եկած էին խումբին անցքը իրապէս արգիլելով, անոնց մնացորդ բեկորները ոչնչացնելու: Այսպէս ուրեմն երկու օր խումբը հետապնդող հրոսակախումբը կը զօրանայ նոր ոյժերով, իր պակասները կը լեցնէ ու դարձեալ ձեռք կ'առնէ նահանջող խումբին հետքը. ասկէց զատ խումբին քալած ուղղութեամբ արդէն ամենամեծ լուրեր տրուած էր, ինչ որ եթէ տակաւին պարագայ անցքեր և այլն կային հաւանաբար մինչ այդ բռնուած եղան:

Յուլիս 28ի կռուէն վերջ, նահանջողները կը սկսին ըստ իրենց սովորութեան յառաջանալ դէպի Հասանպէշլի: 29ի առտուն խումբը երբ ինքզինք կը գտնէ 18 հոգիի կորուստ մը կը տեսնէ, որոնք ճամբան կորսնցնելով, առանձին ուղղութեամբ քալած են առանց ըմբռնելու խումբին հետեւած ճամբան: Ա. ս կորսուողներու մէջ կ'ըլլան Նազարէթ Զէյթնէնցեան՝ Ազգ. Միութեան քարատեղաբը, Զեյթա Մանուկ և Սաաանիկ Յակոբ և այլն:

Խումբը իրենց ետեւ քայլ առ քայլ եղած հետապնդումը չկրնալով տանիլ և ճամբու յոգնութենէն զատ կռիւներու մէջ կորսնցուցած կորովը թոյլատու չգտնուիր առանց հանգստի

ճամբան շարունակել և անպայման ճամբուն մնացորդ մասն ալ քալելու համար անհրաժեշտ կը նկատուի քանի մը օրուայ հանգիստ մը:

Նահանջող խումբին առաջնորդը՝ յանձին Յովհ. Սիմօնեանի, բարեբաղդաբար այդ լեռներուն քաջ ծանօթ էր, շնորհիւ իր անցեալի կեանքին և խումբը կ'առաջնորդէ լեռան ստորոտը գտնուած «Սազ» մը (Եղեգնուտ), որուն մէջ ինք 947ին իր ընկերներուն հետ շաքաթներով և ամիսներով հանգիստ ըրած էր, թէեւ մնացեալները նկատի առնելով կրակի խնդիրը, «սազ»ը այնչափ ապահով չեն տեսներ. սակայն Սիմօնեան ամէն պատասխանատուութիւն յանձն առնելով, երկու թեւի վրայ կ'առաջնորդէ «սազ»ը: Սազ կոչուած այս վայրը ընդարձակ եղեգնուտ մըն է, որուն մէկ ծայրէն միւսը կարելի չէ հրացանի գնդակ առնել. պարզ ըսելով եղեգններու անտառ մը, որուն հազարումէկ անկիւնները խումբը կը յուսար կորսնցնել իր հետքը և այդպէսով քանի մը օր եւս հանգիստ ընել իր ընդարմացած ոյժերը վերագտնելու համար:

Դժբաղդաբար Զէյթունցիներու «սազ»ի մէջ մտնելը չվրիպիր Թուրքերու աչքէն և յաջորդ օրն իսկ «սազ»ը ամբողջութեամբ կը պաշարուի. թէեւ յարձակողները չեն համարձակիր «սազ»ի մէջ մտնել, բայց դրսէն չորս կողմը բռնած ըլլալով անընդհատ դէպի ներսը հրացանաձգութիւններ կը կատարեն: Սազի մէջ ապաստանողները օգտուելով գիշերուան տուած պատեհութենէն դուրս կ'ելլեն և մօտակայ վայրի մը վրայ գտնուած «կըկըլ»ի (տեսակ մը կորեկ) կայրէն կը բերեն մեծաքանակ «կըկըլ», ինչ որ իրենց սնունդ մը հայթայթած կ'ըլլան այդ նեղ կացութեան մէջ: Յաջորդ օրը Թուրքերը տեսնելով թէ հրացանով բան մը ընել անկարող են, կը դիմեն ուրիշ միջոցի մը, այն է՝ կրակի տալ ամբողջ եղեգնուտը. գէշ զօւգադիպութեամբ մը այդ օրն ալ օդի հոսանք մէջտեղ գալով, կ'օգնէ կրակի տարածման և անմիջապէս եղեգնուտը չորս կողմէն կը սկսի այրիլ: Հրդեհը կը ճարակէ ամբողջ կողմը և նմանապէս խումբին

գտնուած տեղը. խումբը հոս մեծ ճարպիկութիւն մը ցոյց կուտայ, ինչ որ իրենց աղատութեան մէջ ահագին դեր մը կը խաղայ: Եղեգնուտին մէջ, խումբին կեցած տեղը ափ մը տարածութեամբ բացօդեայ տեղ մը կ'ըլլայ. կրակը մօտենալուն պէս ամէն մարդ այդ հողին մէջ իրեն յատուկ փոս մը կը բանայ ու կը պառկի, անանկ որ եղեգններու աղաղուն տերեւներու այրումը թէեւ հովերու միջոցաւ կը հասնի մինչեւ իրենց, բայց փնաս հասցնելու վիճակի մէջ չըլլար, քանի որ խումբը այդ միջոցին իբր ողջ մեռել մը հողին մէջ է. մէկ երկու ժամ խումբը ծածկուած կ'ըլլայ մոխիրներու տակ:

Եղեգնուտի շուրջը չլթայածեւ պաշարումի ենթարկած ձիաւորներու և հետեւակներու խումբը, եղեգնուտին ամբողջութեամբ այրիւր տեսնելով մասամբ համոզուած կը թուին թէ մէջի Հայերն ալ միասնաբար այրած են և որով հետապնդումի խօտութիւնը մասամբ կը սկսի մեղմանալ:

Երեք օր եղեգնուտին մէջ մնալէն վերջ չորրորդ օրը Սեպտ. 1ին, խումբը եղեգնուտի տակաւին չմարած մոխիրներու վրայէն քալելով դուրս ելլել կը սկսի իր թագստոցէն. կրակի աղդեցութիւնը շատ տեղեր այնչափ ի վիճակի էր տակաւին, որ վրայէն քալող բոլոր Զէյթունցիներու կաշիէ ոտնամանները անդործածելի կը դառնան եղեգնուտէն ելլելէն վերջ:

Երբ դուրս կուգան «Սեդրակ, Միսաք և Յարէթնագովի» պէս Նարուգոթնոսորի հնոցէն, խումբը ճամբու շեղում մը կ'ունենայ: Իրենք որոշած էին հասնիլ Օսմանիյէ. այս անդամ նկատի առնելով թէ դէպի Օսմանիյէ իրենց ուղղութիւնը թշնամույն ծանօթ ըլլալով, կրնան անցքերը կապել, կ'որոշեն իրենց ուղղութիւնը փոխել և դառնալ դէպի Քիլիս: Քիլիս հասնելու համար Պ. Սիմօնեան կ'ուզէ օգտուիլ իր անցեալի կեանքով ունեցած փորձառութենէն: Սիմօնեան իր 80ի մօտ ընկերներով 918ի վերջերը ճիշդ այդ ճամբայէն կրկին անգլիական զբաւման հողերը հասնելու համար նահանջ մը ունեցած էր քիւրտի մը առաջնորդութեամբ. անց-

եալի այդ վերջի ու մեկը՝ անմիջապէս նոյն առաջնորդը ձեռք անցնելու գաղափարը կ'արծարծեն Սիմօնեան ի մօտ և Սեպտ. Նին, երբ եղեգնուտն բաժնուելով Սապուն Սոյու կուգան, Սիմօնեան խումբէն զատուելով մօտակայ գիւղ մը կ'երթայ և իրեն ծանօթ երբեմնի քիւրտը որ ճիւղադամայն այդ տեղի «չէթէ» ապետներէն կարելի է սեպել, կ'առնէ և իբր առաջնորդ կը բերէ խումբին մօտ. այդ գիւղեր խումբը հանդարտեկ դէպի Բիլիս իր ճամբուն վրայ էր:

Խումբին կարեւոր խմբապետներէն և գրեթէ ամէն կռիւներու հոգին հանդիսացողը՝ Սեդրակ Չոլաքեան, զիպուածով խումբին եղեգնուտ մօտ օրը, կը կորսնցնէ հետքերնին և բոլորովին առանձին կը մնայ. միայնակ մնալով հանդերձ, եղեգնուտի մօտակայ վայրի մը մէջ կը պաշարուի բաւականաչափ թուրքերէ: Սեդրակ, օգտուելով իր դիրքէն՝ որ սաղարթախիտ անտառ մըն էր, կը յաջողի մինչեւ իրիկուն կէնաց և մահու հերոսական կռիւ մը մղել զինք հալածողներու դէմ, և այսպէս օրը իրիկուն բնելով կը յաջողի բոլորովին առանձին քալել դէպի Այնթապ: Բիլիսի ուղղութեամբ նահանջողներու ամբողջութիւնը Սեդրակը մեռեալ կարծելով, ամբողջն ալ հաւասարապէս կ'որբան անոր դառնադէտ մահը: Սեդրակին կէնը՝ Տիկին Հայկունի իր ամուսնոյն կորուստին վրայ թէեւ ընկճուած՝ բայց ոչ բոլորովին յուսալքուած, կը շարունակէր իր ճամբան միւսներուն հետ միասին:

Խումբը իր նոր առաջնորդով կը քալի ցորեկ ու գիշեր հաւասարապէս շարունակել իր ճամբան. սահմանագլխի մօտերը կ'անցնին գիւղերու առջեւէն, որոնք և ոչ մէկ առարկութիւն կ'ընեն խմբովին դէպի Փրանտական զօնը յառաջացողներու նկատմամբ:

Սեպտ. Չի արշալոյսին նահանջող խումբը Փրանտական պահակազօրքին շատ մօտերը կը դառնուի. քիւրտ առաջնորդը չի համարձակիր դէպի Բիլիս քայլ մը անգամ առնել և հետուն ցոյց կուտայ բլուրներ ու կ'ըսէ. «Վացէք, ձեզ համար այլեւս վտանդ չկայ, երեւցող բլուրները ելլը անցնիք, ար-

դէն դուք ձեք նպատակին հասած կ'ըլլաք»: Խումբին բոլոր յառաջաւորները շատ նպատակայարմար չեն տեսներ քիւրտ առաջնորդին վերադարձը և կը պնդեն, որպէս զի առաջնորդող քիւրտը իր ստանձնած պարտականութիւնը կատարելապէս ի գլուխ հանէ. սակայն քիւրտը՝ իրեն պատահելիք վտանգը մէջ քերելով կը թախանձէ որպէս զի բաժնուի. վերջապէս Չէյթունցիք կամայ ակամայ փափաքին դոնացում կուտան ու քիւրտը ողջերթ մազթելով կը բաժնուի Չէյթունցիներէն:

Չէյթունցիք իբր նուէր իրենց քիւրտ առաջնորդին կուտան մազդէր հրացան մը և վեց ոսկի հնչուն ոսկեդրամ: Չէյթունցիներու համար թէեւ բոլորովին սկզբունքի հակառակ է թուրքի մը զէնք տալ, բայց քիւրտը՝ նախապէս այդ սկսկալութեամբ ճամբայ ելած էր, ինչ որ եթէ դրժէին, անշուշտ ապերախութիւն մը պիտի ըլլար հանդէպ իրենց երկօրեայ առաջնորդին:

Քիւրտը մեկնելէն վերջ, ըստ սովորութեան Չէյթունցիք կը յառաջանան դէպի Բիլիս, իրենց բոլորին համոզումը այն է թէ այդ կողմերը չէթէ գոյսութիւն չունի և հոն կեանքի որ և է սպառնալիք չկար: Այս համոզումին տակ բոլորովին արձակ համարձակ և առանց զգուշական միջոցներու իրենց ճամբան կը շարունակեն. վերջին գիշերը պատահմամբ իրենցմէ կորսնցուցած էին չորս հոգի, որոնց երեքը 4 օր վերջ վերադարձած են, իսկ մէկը կորսուած է ու թերեւս ալ մեռած կամ սպաննուած:

Այս ամէն վտանգներէն և փորձանքներէն վերջ սակայն խումբը Բիլիսէն երկու մամ հեռաւորութեան մը վրայ Սիւլիւքլիւ Տէրէ ըսուած վայրը կ'ենթարկուի նոր յարձակումի մը հետեւեալ կերպով:

Խումբը բլուրի մը առջեւէն կ'անցնի Բիլիսի ուղղութեամբ. բլուրէն բաւական մը կ'անջատուին, երբ ծառատաններու մէջէն իրենց վրայ գնդակահարութիւն մը կը սկսի և հրացանաձգութեան հետ միասին ձայն մը միջոց կը պոռայ թէ «Մի անցնիք, ետ հաւաքուեցէք, անձնատուր եղէք»:

մենք ֆրանսական սահմանադրւի պահակազօրքերն ենք և պաշտօն ունինք սահմանադրւէն ներս անցնող որ և է անձ զինաթափ ընել և ողջամբ յանձնել Գիլլիտի կառավարութեան: Այս ձայնը Զէյթունցիք կասկածանքի տակ կը թողու և բոլորն ալ միասին կը զգուշանան եղած հրացանաձգութեան պատասխանել զէնքով: Իրենց վրայ եղած հրացանաձգութեան անպատասխանի մնալը կը թուի թէ խումբը հոս մէկ բան նկատի ունեցեր է, այն է մի գուցէ անգիտակցաբար ֆրանսական զօրքերու դէմ հրացանով գործած ըլլան: Մէջոտելի կասկածը և երկմտութիւնը փարատելու համար ճերմակ դրօշակ պարզելով կը պոռան. «Եթէ դուք ֆրանսական միլիտէք, մենք յանձնուած ենք ձեզ, վար իջէք»։ Իսկ անոնք ի պատասխան կրկին կը շարունակեն իրենց նախկին խօսքերը նոյնութեամբ: Այդ պահուն լաւագոյն կը համարեն կացութիւնը մօտէն քննելու և մարդիկներէն բան մը կարենալ հասկնալու համար ճերմակ դրօշակով մէկը կը զրկեն դէպի անծանօթ մարդիկը. դժադաբար զրկուած անձը պահանջին համապատասխանող մէկը չըլլար և ճերմակ դրօշակակիրը երբ կը հասնի անծանօթներուն քով, ասոնց մէջէն մէկ երկուքը հայերէն քանի մը խօսքեր կը փոխանակեն ու այդ քանի մը խօսքերը բաւական կ'ըլլան, որպէս զի մեր «միասխտ հայը» անմիջապէս տարուի այդ խօսքերէն և սկսի սրտաւ թէ «ասոնք իրաւի ֆրանսական միլիտներ են, իրենց մէջ հայեր ալ կան, դարձէք և յանձնուեցէք ևն»։ Խումբը այս խօսքերուն ալ կարեւորութիւն տալ չուզեր և նորէն կը շարունակէ իր ձամբան. խումբին վերջերը մնացողները կ'ըլլան ընդհանրապէս վերէն եղած խօսքերէն տարուողները և խմբապետներէն Պ. Սիմօնեան, որ ամէնէն վերջը կը մնար: Ան կ'սկսի ինք ալ կանչել թէ պէտք է այս պահակազօրքին մօտիկ ընել և անձնատուր ըլլալ, սակայն գրեթէ մօտիկ ընող չըլլար և միայն իր շուրջը այդ վայրկեանին գտնուած 15 հոգի ալ, որոնցմէ 4ը կին՝ կը յառաջանան դէպի անծանօթները: Այս յառաջացողներէն ամէնէն աներկիւղ դացողը կ'ըլլայ խմբապետ Սիմօնեան որ կեղծ միլիտ-

ներու քով հասածին պէս, անոր վզին և ձեռքերուն կը փաթթուին, վրայի զէնքերը առնելու համար. ճերմակ դրօշակակիրը որ խռպոտ ձայնով տակաւին մթնոլորտը կը լեցնէր «անձնատուր ըլլանք» ի ազադակներով, նկատելով թէ անծանօթները Սիմօնեանի վզին փաթթուելով իրեն ճանչուրներ կրնան ըլլալ, կը սկսի կրկին պոռալ թէ «Մի վախճաք, ասոնք Սիմօնեանի ծանօթներն են» և այլն: Այս խօսքերուն վրայ Սիմօնեանի ետեւէն դէպի անծանօթները տակաւին տատամսող քայլերու մէջ գտնուող 15 հոգին կը շտապեն բլուրին կողմը և հաղիւ թէ կը մօտենան, վերէն վար թափող հրոսակաց խումբերը անխնայ կը սկսին հրացանաձգութիւն ընել և ասոնց քով հասնելով կողոպտել զէնքերը և փամփուշտները:

Այդ միջոցին խեղճ Սիմօնեան արդէն անշնչացած էր և զէնքերն ալ թշնամիին ձեռքը անցեր էին: Մերինները այս տեսնելով թէ եւ խաբուած ըլլալին կ'ըմբռնեն, սակայն ուշ էր արդէն: Զէթէներուն մօտեցող 15 հոգիէն միայն երեքը կրնան ետ փախել, իսկ 12ը անխնայ կը սպաննուին, որոնցմէ երեքը կրն և 9 այր: Սպաննուողները ասոնք են. Յովհաննէս Սիմօնեան, Յակոբ Եզեկիէլեան, Յովհ. Հաչարեան, Մնացական Հաճիթէրէկեան, Հայաստան Մըխսըվարդեանեան, Ասատուր Ղըրճօղլուեան, Սեդրակ Տաշաճեան, Մանուկ Տօնապաշեան, Յովհ. Ղօշբօլատեան, Նուարդ Չադրեան, Մարիամ Տնտեսեան, Թագուհի Պըլտըրեան:

Մնացեալները երբ խնդիրը իր իսկութեամբ կը տեսնեն թէ իրենց գործը թշնամի չէթէներու հետ է, խումբին ամենավերջը՝ պահակի դեր ունեցողներ կը սկսին կրակ բանալ դէպի չէթէները, բայց անօգուտ, որովհետեւ չէթէները իրենց հասցուցած միասնեցողութեամբ բաւականաւորով հեռացած էին դէպի ծառաստանները և աներեւոյթ եղած էին վայրկենաբար: ճերմակ դրօշակակիրը որ այս կորուստներու մէջ ամենամեծ դեր խաղացողը ինքը կ'ըլլայ, դիպուածով կ'ազատի, բայց և այնպէս բոլոր խումբը և խմբապետները

հասկնալով թէ անդիտակցարար մեղանշեր է, կը ներեն իրեն:

Դէպքի ընթացքին խուճալն անջատուող մէկ երկու արադաշարժ երիտասարդներ արդէն եղելութիւնը հազորդած էին Քիլիսի, և Քիլիսի ֆրանսական իշխանութեանց հրամանով խուճալ մը զինուոր օգնութեան կը փութայ, իրենց մօտիկը վտանգի ենթարկուող ափ մը հայ քաջերուն. այս վերջինները Քիլիսի մօտն էին երբ կը հանդիպին իրենց օժանդակութեան համող զինուորական խուճալին. դէպքէն 2 ժամ վերջ խուճալը կը հասնի Քիլիսի:

Քիլիսի մէջ թուրք քաղաքական կառավարութեան փոխաները զիրենք կ'առաջնորդեն մզկիթ և հոն բանտարկեալի պէս արգելափակելէ վերջ իրենց բոլոր զէնքերը կ'առնեն ու կը սկսին ճամբու մանրամասնութիւններուն տեղեակ ըլլալ. մերինները այս տեսնելով ամբողջն ալ կը սկսին երկմտիլ թէ մի դուցէ ծուղակ մը ինկած են, մանաւանդ զինաթափ ըլլալու պարագան իրենց վրայ չառ կ'աղդէ:

Ձէյթունցիք ընդհանրապէս ո'ւր որ ալ գտնուին և ինչ պարագաներու կամ պայմաններու տակ իսկ ըլլան, երբ զինաթափութեան խնդիր մը կը պատահի, իրենց յուսահատութիւնը կատարեալ է, անանկ որ երբ իրենց ձեռքը զէնք չունին, կեանքերնին միշտ վտանգի ենթարկուած կը համարեն. իսկ զինաթափութեանէն վերջ, թուրք մզկիթի մը մէջ արգելափակ վիճակը զիրենք կը սկսի յուսահատութեան վիճակը գլորեցնել:

Մինչ այս՝ խնդիրը ամբողջութեամբ պարզուած ըլլալով Քիլիսի Հայութեան, Ազգ. Միութիւնը կը փութայ տեղական ֆրանսական ոյժերու հրամանատարութեան և կը պարզէ եղելութիւնը: Ֆրանսացի հրամանատարը կը փութայ անմիջապէս խնդրին վայրը և կը հրամայէ Ձէյթունցիներէ դրաւուած զէնքերը յանձնել իրենց տէրերուն և յանձնելէ վերջ բազմութիւնը կը հրամայէ առաջնորդել Հայոց եկեղեցին:

Ձէյթունցիները մզկիթէն Հայոց եկեղեցին փոխադրելու

գործը կը կատարուի մեծ շքով: Քիլիսի բոլոր Հայութիւնը այժմ ներկայ է Ձէյթունցիներուն շուրջ և հսկայ թափօրով շրջապատուած՝ կուգան Հայոց եկեղեցի: Եկեղեցի հասնելէն վերջ ֆրանսական ոյժերու հրամանատարը բոլոր բազմութեան առջեւ կրակոտ բանախօսութեամբ մը կը դրոշմատէ Ձէյթունցիներու քաջութիւնը և վեր հանելով իրենց մարտական ըստառիկ կարողութիւնը, կը ջատագովէ նահանջը ու բանակի կողմէ 2000 ֆրանքի դուժար մը կը տրամադրէ աղէտեալներուն իբր օժանդակութիւն: Բոլոր զէնքերը կը պահուին Ազգ. Միութեան տրամադրութեան տակ և Քիլիսի Հայոց եկեղեցիի կից սենեակները՝ որ իբր դպրոց կը գործածուին, կը տրամադրուին Ձէյթունցիներու, իբր առժամեայ բնակավայր: Տեղացի Հայութիւնը վերջին ծայր գուրդուրանքով կը սկսի վերաբերուիլ այս թանկարժէք մնացորդներուն հետ և կը ջանայ Քիլիսի մնացած բոլոր օրերուն անոնց կեանքը անցնել խաղաղ ու անվրէժով:

Քիլիսի Ազգ. Միութիւնը մէկ կողմէ իր ձեռքէն եկած կարգադրութիւնները տեղւոյն վրայ կատարելէ վերջ, իր կողմէ Ձէյթունցիներու գալը կը հազորդէ կարգ մը պաշտօնական մարմիններու և ի մասնաւորի Հայէպի Ազգ. Միութեան: Ձէյթունցիները երկրորդ օրն իսկ խաբովին կ'առաջնորդուին բաղնիք և կարեւորութեան սահմանին մէջ կը ջանան առնցմէ ամենակարօտագոյնին՝ որ կրնանք ըսել թէ մարմինը բաց էր, անմիջականօրէն հայթայթել հանդերձեղէն առանց սպասելու քանի մը օր վերջ ընդհանուրին ըլլալիք հազուստի կարգադրութեան:

ՆԱՀԱՆՁՈՂՆԵՐԸ ՔԻՆՍԻ ՄԷՋ

Քիլիս հասնող Ձէյթունցիներու ընդհ. թիւը կը հասնի 118ի, որոնցմէ 20ը կին և մնացեալները ալքեր էին: Աւելորդ չենք սեպեր հոս արձանագրել անոնց անունները, որոնցմով թերեւս կը գտնուին, բազմաթիւ հետաքրքրուողներ և միեւնոյն ատեն Ձէյթունէն մինչեւ Քիլիս, Պաղէի դժով, կռիւով հասնիր պատմութեան մէջ կը կազմէ բացառիկ դէպք մը, որուն բուն դերակատարներուն անունները կէտ առ կէտ չարձանագրել, անիրաւութիւն մը եղած պիտի ըլլար այդ անուններու հանդէպ:

Անունները ասոնք են: Անուններու անմիջապէս քովը դանդաղ թուանշանը կը ցուցնէ տարիքը:

Սեդրակ Մարկանեան 34, Կարապետ Մարկանեան 18, Մկրտիչ Պօղոսլեան 35, Արթին Գաեան 35, Ստեփան Տուտագեան 35, Հայկունի Զուլքեան 25, Անդրանիկ Պօսթանեան 18, Անդրանիկ Խուլմանեան 30, Պաշտառ Խուլմանեան 25, Նազարէթ Պօյամեան 30, Սահակ Պօյամեան 25, Փանոս Պօյամեան 20, Յարութիւն Պօյամեան 25, Մաջակ Պալեան 25, Յովհաննէս Աղզազեան 30, Նշան Սուլպեան 30, Ասատուր Ասոեան 45, Արթին Ալամանուկեան 45, Նազարէթ Քիլիկեան 20, Ասատուր Վարդանեան 20, Պապա Դատէմեան (Միսլ) 35, Կարապետ Զուլֆեան 50, Խաչեր Զամարեան 40, Թուրվանտ Զամարեան 35, Ասատուր Զամարեան 20, Նազարէթ Թաղուրեան 40, Մանուկ Վանէսեան 30, Պետրոս Մղալեան 40, Սարգիս Միթարեան 45, Գէորգ Միթարեան 30, Կարապետ Սաղաթեան 30, (այս 11ը Ձէյթունի Միսլ գիւղէն են). Տէվլէթ Զարդեան 25, Սեդրակ Տէր Մովսէսեան 40, Տիգրան Տէր Մովսէսեան 50, Արտաշէս Փալասեան 20, Դաւիթ Ալիքսանեան 35, Կատար Ալիքսանեան 30, Յակոբ Քէօթիկիւլեան 40 (Եփունար), Մարիամ Քէօթիկիւլեան 30, Գրիգոր Զուլմալեան

40, Գէորգ Ղազարեան 30, Սառա Ղազարեան 25, Եղիա Տանտանեան (Արեգին գիւղ) 50, Մինաս Մարգարեան (Փըրնուղ) 45, Միսք Մարգարեան 35, Եղիա Ալաճէճեան 25, Գոհար Ալաճէճեան 25, Մարտիրոս Աթարեան 35, Եղիաթէթ Աթարեան 30, Կարապետ Պօղեան 22, Յովհ. Պուղարեան 36, Մարիամ Պուղարեան 30, Յակոբ Թոմասեան 40, Սառա Թոմասեան 35, Յովսէփ Թոմասեան 25, Մարիամ Թոմասեան 35, Համբարձում Սէբէթեան 36, Պետրոս Խաչատուրեան 40, Միքայէլ Կէօկճեան 45, Մարիամ Կէօկճեան 35, Թորոս Մաղլումեան 60, Սարգիս Մաղլումեան 25, Սառա Ալրդեան 18, Մանուկ Ղափանեան 40, (այս 21 հոգին ալ Փրնուղցի են). Համբարձում Թրփանեան 25, Համբարձում Շատիկեան 20, Գրիգոր Զալլիսեան 30, Փանոս Զալլիսեան 25, Արթին Մկրեան 35, Յովհաննէս Կէճէեան 35, Մինաս Կուճուկեան, Յովհաննէս Սատանիկեան 25, Խաչեր Նոր-Ալիսարեան 45, Մարիամ Նոր-Ալիսարեան 30, Մովսէս Մարալեան 28, Սրբունի Մարալեան 18, Նշան Սալպալեան 15, Յովսէփ Պղարիկեան 14, Նշան Զախրրեան 15, Խաչեր Զուլլուեան 15, Լեւոն Միթարեան (Միսլ) 14, Կարապետ Յչրդեան (Միսլ) 14, Էմմանուէլ Վարդանեան 16, Տէվլէթ Պուղուրլուեան 15, Տրդատ Թոմասեան 15, Յարութիւն Արարիանեան 15, Լեւոն Նոր-Ալիսարեան 30, Նազարէթ Զուճուկեան 40, Ստեփան Հաճիկիւլեան 20, Սեդրակ Գալիսեան 35, Մանուկ Զիլլաեան 35, Հոսիսիմէ Պօյամեան 20, Լեւոն Եղեկիլեան 50, Ասատուր Զադրեան 30, Մանուկ Թնճիկեան 50, Գրիգոր Պլարրեան, Պօղոս Մինասեան 40, Գէորգ Միլիտոնեան 30, Նշան Առաքեղեան 40, Եսայի Առաքեղեան 50, Փանոս Պունտուղիկեան 30, Եղեկիլ Բաջախեան 30, Լուսի Բաջախեան 25, Լեւոն Նօխուտեան 40, Աւետիս Ղազեան 40, Լեւոն Խուլմանեան 40, Մարիամ Կէօկճիկեան 25, Յրթ. Եղեկիլեան 28, Լեւոն Կէյիկեան 30, Տէվլէթ Պարումեան 25, Յակոբ Բրտեան 30, Մինաս Անապատեան 18, Ասատուր Շատալախեան 30, Արթին Ավանեան 35, Սարգիս Յակոբեան 50:

Քիլիսի Հայու թիւը որչափ որ ալ գուրդողրանքով զե-

բարեբաւած ըլլաք Աղետեալներուն հետ, դարձեալ անոնց օգնութեան պահանջը պիտի չկենար ամուղջութեամբ դահացնել առանց ուրիշ օժանդակութեան, քանի որ կարիքը ահագին էր: Արկածեալ Ձէյթունցիներու անօթութիւնը և մերկութիւնը կատարելապէս հոգալու համար զօրաւոր ձեռքերու կը կարօտէին, ինչ որ յարեալդաբար չուշացաւ: Ձէյթունցիներու Քիլիս հասնելով լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուած էր ամէն կողմ և խանդադատանքի արտայայտութիւնները դուն ուրեք միեւնոյն չափով ուժգին և զօրաւոր էին:

Ֆրանսական պաշտօնական ղեկոյցը հետեւեալ հաղորդագրութիւնը բրած էր նոյն օրը՝ որ Ձէյթունցիները Քիլիս հասած էին, որուն լուր Հայերը և օտար թերթերը արձագանգ եղան և որուն պատճէնը պաշտօնապէս հաղորդուած էր Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսին:

Ա. զօրաբաժնի հրամանատար և բարձր գոմարտութեան Կիլիկիոյ պատուիրակ Տի. ֆիէօյի կողմէ Կիլիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսին գրուած պաշտօնագիր մը կը յայտնէ թէ.

«Ֆրանսական և զօրաբանակի հրամանատարութեան կողմէ պաշտօնապէս կը յայտնուի թէ հարիւր քսան Ձէյթունցիներ հասած են Քիլիս: Քիլիսի մօտերը այս խումբը կռուի բռնուած է աւազակներու հետ: Քիլիսի ֆրանսական պահակազօրքը օգնութեան հասած և ցրուած է յարձակողները: Ձէյթունցիները իրենց հետ Քիլիս բերած են նաեւ իրենց տարր նահատակները, որոնք կռուի բնթացքին ինկած էին: Այդ խումբը այժմ կը գտնուի Քիլիսի Հայոց եկեղեցին»:

ԳՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՍԱՏԱՐՈՂՆԵՐ

Սեպտ. 2ին հերոս Ձէյթունի բեկորները Քիլիս հասած էին, ինչ որ անոնց առաջին վայրկեանէն սկսեալ ֆրանսական կառավարութեան ցոյց տուած համակրանքը չափազանց գնահատելի էր: 2 ժամ անդին սպաննուածներու դիակները Քիլիս փոխադրուելու համար, անմիջապէս կը արամադրուի զինուորներ, որոնց հետ միասին Ձէյթունցիներէն ընտրեալ խումբ մը երիտասարդներ կը վերադառնան կռուին վայրը և կը բերեն զոհերու դիակները, բայց ոչ ամբողջութեամբ, քանի որ անոնցմէ ոմանց դիակները բոլորովին անհետացուցած էին: Ասկից զատ՝ ֆրանսացւոց՝ գրուած զէնքերը առնելով Ձէյթունցիներուն վերադարձնելու պարագան գնահատելի մէկ գործ մըն է:

Քիլիսի Հայութիւնը խանդավառուած Ձէյթունցիներով, բրաւ, ինչ որ կարելի էր իրեն համար. որովհետեւ Քիլիս պզտիկ քաղաք մը ըլլալով հոն քիչ թուով Հայութիւն մը գոյութիւն ունի, որոնց օգնութեան գործին մէջ, աւելի բարոյական ծառայութիւններ մատուցանողներ կրնար ըլլալ՝ քան նիւթական, և այսպէս ալ Քիլիսի Ազգ. Միութեան հովանաւորութեան տակ, սկսաւ ծախսուիլ ֆրանսացիներէ տրուած նպաստը, որ մօտաւորապէս ութը օրուան համար կրնար բաւել. միեւնոյն ատեն ֆրանսական հրամանատարը արդէն հաղորդագրութեան մէջ էր պատկանեալ իշխանութեանց հետ, Ձէյթունցիներուն աւելի չափով օգնելու գործին շուրջ:

Ձէյթունցիներու յողթական գալուստը՝ Քիլիս, շատ արձագանգեց Հալէպի մէջ: Հալէպի Հայութեան թիւը կարելի չէ բաղդատել Քիլիսի Հայութեան հետ, քանի որ թուապէս թէ նիւթապէս Հալէպի Հայութիւն մեծ դիրք մը գրուած ըլլալով, պիտի կրնար Ձէյթունցիներու օգնութեան գործին մէջ կարեւոր բաժին մը ունենալ, ինչ որ մեր ենթադրութիւնն ալ սխալ չեղաւ:

Հալէպի մէջ ցարդ կը մնային Ձէյթունցիներու հատկապէս բեկորներ, 70-80 հոգիի մօտ (այր, կին, մանուկ, որը և այլն), որոնք կազմած էին Հայրենակցական Միութիւն մը, մասնաւորաբար զբաղելու համար Ձէյթունցիներու գործով։ Ազատեալ Ձէյթունցիներու Բիւրոյ ժամանումի լուրը, մեծապէս ցնցած էր նաև Հալէպահայկ Ձէյթունցիները որոնք ամիսներէ ի վեր աչքերը դէպի հիւսիս յառած, կ'սպասէին թէ ինչ պիտի ըլլար լեռներու վրայ ապաստանող Ձէյթունցիներու վիճակը։

Երբ ազատուածներու լուրը Հալէպ հասաւ, Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան կողմէ անմիջապէս շրջեցանք Ազգ. պաշտօնական մարմինները, որոնք ևս ըստ կարգի իմացած ըլլալով, բոլորն ալ եւ ու զեռի մէջ տեսանք։

Առաջնորդութիւնը, Ազգ. Միութիւնը, բարեգործակա-նը և Կիլիկեան նպաստեց Միութիւնը, չորսն ալ իրենց կարգին օգնելու պատրաստակամութեան մէջ ըլլալով, ունէին նաև իրենց առանձին տեսակէտները, օգնութեան գործին շուրջ։ Տեսակէտ բերով պէտք չէ մեկնաբանել ուրիշ բան մը եթէ ոչ անոնց տեղաւորման շուրջ եղած կարծիքները. այս մասին ոմանք համաձայն էին որպէս զի Ձէյթունցիները փոխադրուին Հալէպ։ Ոմանք կը խորհէին՝ Բիւրոյն ուղղակի զրկել Տէօրթ-Նօլ, Իսկենտերուն, իսկ ոմանք ալ կամ Բիւրոյ և կամ Այնթապ տեղաւորելու կողմնակից էին, սակայն ասոնց և ոչ մին գործնական կրնար ըլլալ, եթէ ոչ անոնց Հալէպ բերելով ժամանակ մը խնամելու զազափարը. որովհետև մատնանշուած վայրերու Հայութիւնը գրեթէ ամբողջութեամբ ի վիճակի չէր այսպիսի արկածեալներու օգնութեան գործը դիւրացնելու, մինչդեռ Հալէպի Հայութիւնը կրնար անոնց գոնէ մասամբ իւրիւր օգտակար ըլլալ։

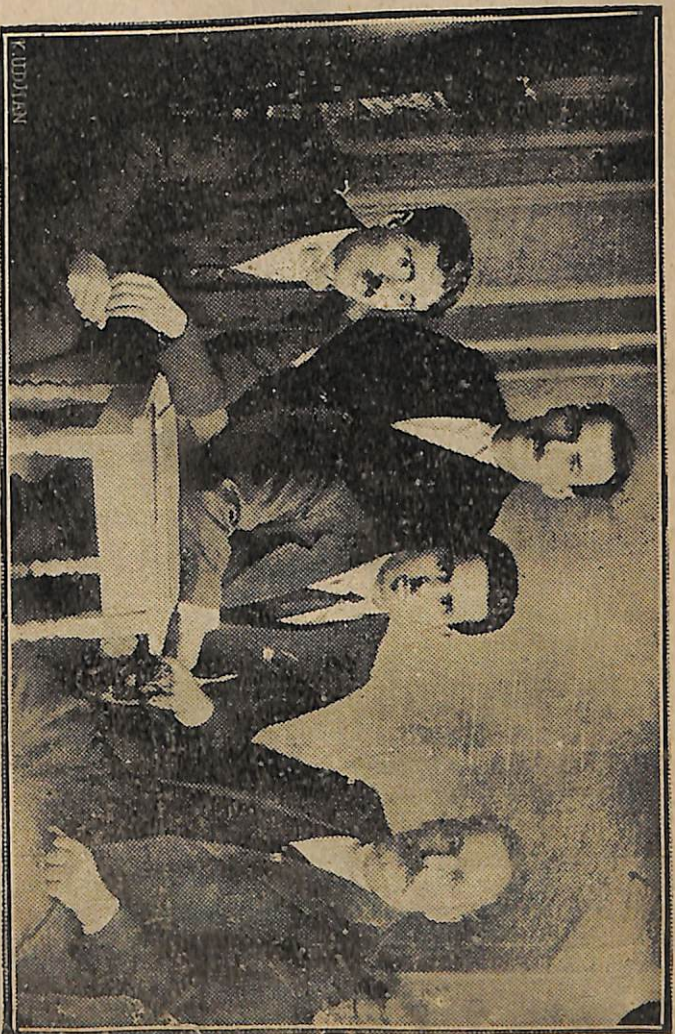
Պէտք է մասնաւորաբար յիշել Ամերիկեան Րըլիֆը՝ որ իսկեղորոնք ունենալով Հալէպ, կ'օժանդակէ ոչ միայն Ձէյթունցիներու պէս նոր արկածեալներու, այլ քաղաքին մէջ թշուառ և անօգնական Հայերու, որոնց մեծազոյն մասը

Կենսագրական ճօրեր. — Բնիկ Այնթապցի, Ամերիկա կրթուած, արհեստով զեղադորձ, պատերազմի ընթացքին կամաւոր զինուորա-դրուած է։ Ի վերջոյ Նգիպտոսի մէջ անդլիական քաղաքական կարեւոր պաշտօններ վարած է։ Նգիպտոսի վերջին ղեկավարէն յետոյ վերադարձած է հայրենիք։

Այնթապի ինքնապաշտպանութեան ատեն պարենաւորման ընդհ. գործը լացարձակապէս իր միջոցաւ կատարուած է։ Ամերիկացի Մր. Նաթան և ընկերը Ձէյթունցիներու ձեռքէն ազատելու համար իրր միւրիկեան ղօրավար ներկայացուած և ազատագրած է զերի բրա-նուող Ամերիկացիները և հայ ճամբորդները։

Հայեզաբանի Զէյթունցիներու Հայրենակցական Միութեան վարչութեան
անդամները

1.— Զոյճանցի Արաբեան, 2.— Եղ. Ոսկերչեան, 3.— Մանանդ Կուրեան,
4.— Վարդ-Մեխակ, Վարչութեան անդամներէն մէկը, 5. Պր. Մկրտչ Սիւտեռեան բա-
ցակց է խմբանկարէն:

որը և որքեւայրներ են, Ամերիկեան Նպաստամատոյցին՝ Զէյթունցիներու օգնութեան գործին մէջ վերապահուած էր մեծ բաժին մը, ինչ որ կատարեց պէտք եղածին պէս:

Սեպտ. 3ին Շր. երեկոյ Քիլիսէն Հալէպ բերուեցան 4 հատ վիրաւորներ՝ Մանուկ ծելլատեան՝ թեւէն, Սեդրակ Բասլեան՝ ուսէն, Նազարէթ Ճապալեան՝ արմուկէն և Ստեփան Հաճիկիւլեան՝ ծնօտէն վիրաւորուած էին: Այս չորս վիրաւորները Հալէպ հասնելուն պէս Կիլիկեան Նպաստից Միութեան կողմէ պատասպարուեցան և Ազգ. Միութեան օժանդակութեամբ նոյն օրը հարկ եղած բժշկական քննութիւնները և դարմանումը կատարելէ վերջ, յաջորդ օրը, կիրակի, փոխադրուեցան քաղաքին քաղաքապետարանի հիւանդանոցը:

ԱՐԿԱԾԵԱԼՆԵՐՈՒ ՄՕՏ

Զէյթունցիներուն Քիլիս հասնելէն 4 օր վերջ, այսինքն Սեպտ. 6ին, Յուկէս ժամ ճամբորդութենէ մը ետք Քիլիս կը հասնիմ: Ծամբան ամէն մէկ բոպէին սիրտս տրոփիւններու մէջ է. կը ջանամ վայրկեան մը առաջ տեսնել հերոս հայրենակիցներուս բեկորները, որոնք նշխարներու համահաւասար արժէքով պաշտպանուած էին Քիլիսի Հայութեան կողմէ:

Վերջապէս իրիկուան մը վերջալոյսին ինքզինքս կը գտնեմ Զէյթունցիներու քով. վայրկեանը շատ սրտաճմլիկ էր. անվերջ համբոյրներէ և ձեռքի սեղմումներէ յետոյ արդեօք արտասուել թէ ուրախանալ. երկուքն սլ հաւաստարապէս իրենց տեղերը կ'ունենան մեր մէջ: Կ'արտասուենք ազատութեան ճամբուն վրայ ինկող բոլոր հայրենակից նահատակներու խնկելի և անմոռանալի յիշատակին առ կ'ուրախանանք, անոնցմէ ազատուած փոքրիկ բեկորներուն վրայ:

Ձէյթունցիներու այդտեղի կացութիւնը մասամբ միայն գործարարի տեսակէտէն, հաշիւ թէ իրենց օրական աշխատութիւնը հոգը ստանձնուած էր. անդին տակաւին անոնք ունէին ահազին պէտքեր, մասնաւորաբար հագուստի տեսակէտով, քանի որ երկու տարիէ ի վեր իրենց ունեցած զգեստեղէնները մէյմէկ ցնցոտիները դարձած էին, մասնաւոր ճամբու ընթացքին անոնց ո՛չ վրայ և ո՛չ ալ գլուխ մնացած էր: Կիւնքեր, Այրեր, ամբողջ ալ ծածկուած էին մէյմէկ լաթի կտորներով, իսկ գիշերները պառկելու համար իրենց անկողինի և վերմակի տեղ ծառայող միակ քան՝ չոր գետինն էր. Այս կացութեան հանդէպ քար սրտերն անդամ կարող չեն չարտասուել, տեսնելով ամբողջ ցեղի մը ոչնչացումը, երէկ սրով, և այսօր մերկութեամբ ու թշուառութեամբ:

Բարեբաղդաբար Սեպտ. 7ին Ամերիկեան Նպաստամատուցի կողմէ օթօմայիներով հոն հասաւ քանի մը «տէնկ» հագուստեղէն, որոնց կ'ընկերանար Բըլիֆի պաշտօնականներէն Տիար Լուի Հէքիմեան և Ամերիկացի Մը. Նաթըն. ասոնց հետ եկած էր նաև Բարեգործականի քննիչ՝ Տիար Նաթանեան: Նորեկները պատեցան ամբողջ խուցերը և տ'ընկացան արկածեալներու վիճակին. աչքէ անցուցին անոնց ապրելու գործը և քանի մը օրուան համար Նպաստամատուցի կողմէ 80 օսմ. ոսկեղբամ թողլով, նոյն օրն իսկ մեկնեցան Հալ.պ.:

Ամերիկացիներու բերած զգեստեղէնները յաջորդ օրն իսկ բաժնուեցաւ բոլոր Ձէյթունցիներուն, որոնք այդ հանդերձանքներով մասամբ ծածկեցին իրենց մերկութիւնը:

Քիլիսի մէջ քանի մը տեսակէտներով Նպաստաւոր չէր դատուեր Ձէյթունցիներու բնակութիւնը. նախ թրքական միջնավայր մը ըլլալու հանգամանքը, երկրորդ՝ օգնութեան գործի մատակարարութիւնը հոն դժուար ըլլալու պարագան կրկնակ պատճառներ էին: Ընդհանուր առմամբ Ձէյթունցիներու խնդրով զբաղող մարմին երու մեծագոյն մասը կը խորհէր զանոնք փոխադրել Հալեպ: Քիլիսի Ազգ Միութիւնը ինքը եւս յենուած վերոյիշեալ երկու պայմաններուն վրայ, կ'ուզէր օր առաջ ճամբայ դնել զանոնք դէպի Հալեպ:

Ամերիկացիներու հետ Սեպտ. 7ին արդէն Ձէյթունցիներու կողմէն Հալեպ մեկնած էր Պ. Լեւոն Նօր-Ալիսարհան, հետադիմելու համար անոնց փոխադրութեան խնդիրը:

Խուճըր տակաւին Քիլիս կը գտնուէր, երբ հասաւ խմբապետներէն Սեդրակ Չոլաքեանի ազատագրութիւն և ողջ առողջ պետներէն Սեդրակ Չոլաքեանի ազատագրութիւնը: Սեդրակի կորուստին Այնթապ հասնելուն ուրախաւիթ լուրը: Սեդրակի կորուստին վրայ բոլոր վերապրողները կ'ափսոսային և գրեթէ ամբողջովին անյոյս էին: Կիւնք՝ Հայկունի Չոլաքեան որ մինչեւ վերջին քայլը առնական և գերբնական զօրութեամբ մը հետեւած էր իր ամուսնոյն, Կերէին պահուն յանկարծակիի տեւած էր իր ամուսնոյն կորուստ—անհետացման վրայ և տրտում եկած էր ամուսնոյն կորուստ—անհետացման վրայ և տրտում տխուր կ'ողորար իր ամուսնոյն կորուստը: Սակայն նախախնամութիւնը մինչեւ վերջը այդ կսկծանքին մէջ չթողուց զինքը և օրին մէկն ալ աւետեցին իրեն Սեդրակին ողջամբ Այնթապ ժամանելը:

Սեդրակի պատմութեան համաձայն իր ճամբորդութիւնը եղած էր դժնդակ ընդհ. խուճըն վատուեցէն վերջ: Օր մը ամբողջ կոիւ մղեր էր հրոսակներու դէմ, որոնք բարձրադաշակ գոռում գոչումներով կը պոռան ամէն գնով զինք զակ գոռում գոչումներով կը պոռան ամէն գնով զինք սպաննելու համար եղած ուխտը. բայց քաջարի և անվախ խմբապետը առանց կարեւորութիւն տալու այդ պոռուկութեան կը փարի իր միակ օշնականին՝ զէնքին, և ամուր ներուժ կը փարի իր միակ օշնականին՝ զէնքին, և ամուր գիրքի մը մէջ իշխալու բաղդաւորութեամբ կը կորսնցնէ զինք մինչեւ իրիկուն ու գիշերը իր հետքը կը կորսնցնէ զինք չընապատողներու ձեռքէն: Սակայն այս անգամ չիրաւով իրումբին հետքը գտնել, առանձինն կը շարունակէ լեռնային ճամբայ մը, որուն վերջաւորութիւնը կը յանգի Այնթապ: Սեդրակ քանի մը օր Այնթապ մնալէն վերջ Սեպտ. 12ին կուգայ Քիլիս և կը միանայ իր զինակից հայրենակիցներուն, ի մեծ ուրախութիւն և բերկրութիւն անոնց:

Սեդրակի կեանքը բոտ ինքեան եղած է փոթորկալից: Պատերազմը չըմանին ան ունեցած է կարեւոր դերեր, որոնք ամփոփուած են «Ձէյթունի վերջին անցքերը» անունով մեր գրքին մէջ (անտիպ), որուն շարժ նակութիւնը կրնանք համարել իրենց, և որ առանց այլեւայլի իր զինակից ընկերներուն հետ կ'ողք կողքի յաջողեցաւ ողջամբ հասնիլ «Ազատարար դօրին»:

ՀԱՄԱԿՐԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՏՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ձէյթունցիներու Բիւրիս Ժամանումի լուրը տարածուելէն վերջ, շրջակայ քաղաքներէն եղան կարգ մը համակրական արտայայտութիւններ, որոնցմէ իւր նմոյշ հոս կ'ամփոփենք Ատանայի և Մերսինի Ձէյթունցիներու Հայրենակցական Միութիւններու գրած նամակները, իրենց նոյնատիպ պա-
րունակութեամբ:

Ձէյթունի ՀԱՅՐԵՆԱԿՑ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ԱՏԱՆՍ.

Թիւ 59

ԱՏԱՆԱ, 13 Սեպտմ. 921

Սիրելի հայրենակիցներ,

Ինչո՞վ բացատրենք այն խոր ցաւը և ուրախութիւնը որ կը զգանք այժմ. ցաւը՝ մեր թանկագին հայրենակիցներուն, որոնք ինկան հերոսաբար ահաւոր պայքարի պատնե-
շին վրայ, կը կրծէ մեր սիրտը, և ևս սուգի մէջ թողած է մեզ աժըպոյզ. իսկ ազատուածներուդ համար ուրախութիւնը՝ որ կը զգանք մեր հոգիներուն մէջ. այնքան մեծ է, որքան մեծ են մեր լեռները... Պէրզինկան և Պէրիարը:

Մեծ հրճուանքով լսեցինք 120 հոգիով Ձեր Բիւրիս հաս-
նիլը, բայց մեզ անձանօթ կը մնան այն նահատակները, որ ունեցեր էք կռուի ընթացին. շատ անհամբեր ենք իմանա-
լու համար, թէ ո՞վքեր էք հասեր Բիւրիս և ո՞վքեր են նա-
հատակուած կռուի մէջ: Բարի եղէք լիակատար ցանկ մը հասցնել մեզ, հանդերձ ընդարձակ ծանօթութիւններով, ձեր վիճակի և կեանքի մասին:

Մինչև ցարդ տեղս հասան 24 հայրենակիցներ և այժմ կ'իմանանք որ հատ մըն ալ նոր հասեր է Օսմանիէ, որուն

անունը ծանօթ է դեռ մեզ: Անշուշտ հոս իմացաք արդէն թէ 8 հոգի ալ Այնթապ հասան նախապէս: Ներկայ նամա-
կիս հետ կը կցենք մինչև հիմայ հոս հասած և ազատուած հայրենակիցներու ցանկը և կը խնդրենք առաջին առիթով իսկ ունենալ Ձեր լիակատար ցանկը: Վերջերս հոս հասած և նախապէս հոս գտնուող բոլոր հայրենակիցները առողջ և հանդիստ են ու բոլորն ալ սրտով և հոգիով կը բարեւեն Ձեզ:

Հաճեցէք իմացնել որ այժմ Փրանսական կառավարու-
թիւնը կը հոգայ Ձեր պէտքերը թէ Ազգը. մեզի այնպէս կուգայ թէ հոս Ազգը թերեւս ի վիճակի ալ է Ձեզ հոգա-
լու, ինչպէս որ հոս եւս կը հանդիպինք նոյն դժուարու-
թիւններուն:

Կը մնամք կարօտակէզ բարեւներով
Ի դիմաց Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան
Ատենապետ
Ատենադպիր
ՅԱԿՈԲ ՍԻՄՕՆԵԱՆ ԽԱԶԻԿ ԳՈՒՐՈՒԿԵԱՆ
(Կթիֆ)

Նահանջի ընթացքին ֆընտըճագէն վերջ մենք արդէն տեսնաք թէ խուճէն կորսուողներ եղան. բարեբաղդաբար ատոնց ամբողջն ալ ի բաց առեալ մէկ վիրաւորէ, ողջամբ հասած էին Օսմանիյէ, ուսկից ալ փոխադրուած են Ատանա: Ատոնց անունները հետեւեալներն են, ըստ նամակի մէջ մե-
ռած ցանկի.

Գէորգ Անապատեան, Թորոս Մարկանեան, Հայկ Ճըտ-
տըրօղուեան, ասոնք Անտըրուսէն հասածներն են. Յակոբ Ալապօղանեան, (*) Մարգրիտ Ալապօղանեան, Միտաք Ալա-
պօղանեան, Յակոբ Միքայէլեան, Ուսանա Միքայէլեան, Տիրան (Ֆրանչիսկոս) Չալըզեան, Տիրուհի Չալըզեան, Յա-
րութիւն Տէր Գէորգեան, Աւետիս Տէր Յովսէփեան. ասոնք

(*) Բոյոր այն իգական սեռի վերաբերեալ աճուկները, որոնք այդ մարդու մը մակամուկով կը յարցոյցուի, նոյն մարդուն կիճն են քե՛լ այս եւ քե՛կ նախորդ աճուկներուն մէջ:

ալ մէկուկէս ամիս առաջ Ձէյթունէն բաժնուելով ուղղակի հասած են Օսմանիէ: Յովհաննէս Պշտեան, Նազարէթ Ձէյթունցեան, Յարութիւն Սալբուտեան, Արամ Ծորվողլուեան, Կարապետ Առաքելեան, Ներսէս Գէորգեան, Մինաս Սանթուրեան, Նփրեմ Դարագուշեան, Կարապետ Հաճի Կիւլեան, Մանուէլ Դրզլալեան, Լեւոն Կէօկճիեան, Յակոբ Սատանիկեան: Ասոնք ալ ընդհանրապէս վերջին նահանջի ընթացքին ընդհ. խումբէն դատուողներն են. ասոնց մէջ կը գտնուի Նազարէթ Ձէյթունցեան՝ Ազգ. Միութեան գրադիրը որ իր Մանուէլ հասակէն Ձէյթունէն բաժնուած ըլլալով, զինադադարէն վերջ իր տիկնոջ հետ միասին Դամասկոսէն Ձէյթունցի վերապրողներու հետ վերադարձած էր Ձէյթուն. իր կեանքի մնացեալ մասը հայրենի օճախին մէջ անցնելու մտադրութեամբ. բայց զԺբւղդաբար հովերը տարբեր ուղղութեամբ փչեցին և Պ. Ձէյթունցեան փոխանակ փափկասուն և հանդարտիկ կեանքի մը, ունեցաւ փաթորկալից կեանք մը, որուն մէջ բաժնուեցաւ նաև իր կողակիցէն:

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ
ՄԵՐՍԻՆ

ՄԵՐՈՒՆ, 15 Սեպտ. 921

Պաշտելի հայրենակիցներ,

Երկու ամբողջ տարիներ ձեր ազատագրումին համար կարելին ըրինք. չմնաց պաշտօնական տեղ մը, որ ափ չառնենք և հարիւրաւոր նամակներով չլեցնենք. արար աշխարհ անտարբեր մնաց մեր արդար բողոքին և Ձէյթուն մնաց իր սեւ ճակատագրին: Քաղաքակիրթ աշխարհը պէտք չէր գէթ մնար քար անտարբեր և լուռ հանդիսական մեր պաշտելի Ձէյթունին: 1920ին փափաքեցանք զոհարեցութեան սեղանին վրայ դնել մեր կեանքը և մեր արիւնը խառնել ձեր արեան հետ և սակայն քաղաքականութիւնը եկաւ արգելք հանդիսանալ մեր մեծ փափաքին:

Ձեր ազատագրումը մեծ ուրախութիւն պատճառեց Մերսիսի ափունքը թառած ափ մը Ձէյթունցիներու, որոնք արիւն արցունքով աչքերնին յառած էին դէպի Տաւրոս և Ամանոս և ձեր ոտքերուն դըրդիւնը գոգցես կը լսէին չառնոց: Ուրախ ենք ձեր ազատագրումին համար, բարեւներ և համբոյրներ ձեզ ամէնուրեք: Կը փափաքինք լոյս աչքերով տեսնել զձեզ և առնել ձեր կարօտը: Ապանուած մեր պաշտելի եղբայրներու անձանթ հողակոյտերուն աղիոգորմ արցունքներով համբոյրներ մ'ընել ի մահ մեր հոգւոյն և սրտին խորը կսկիծ և ցաւ ունինք իրենց համար: Ոչ մնացող իրենց պարագաներուն ցաւը կուգանք բաժնել մեր մէջ: Պաշտելի հայրենակիցներ, անհուն կսկիծով կը գրենք այս նամակը. կ'ուզենք թռչիլ և գալ ձեզ մօտ, սակայն աւա՛ղ, հեռաւոր միջոցը արգելք կը հանդիսանայ մեր այս անգուսպ փափաքին:

Ձեր այժմու վիճակը շատ խորհիլ կուտայ մեզ. կը փափաքինք ձեր սպիացած վերքերը դարմանել և օգնութեան հասնիլ ձեզ: Այս նպատակին համեմուտ համար դորձած ենք տեղւոյս Հայ Կարմիր Սաչի հետ և յաջողած ենք ձեզ զրկել ալ 2—3 «տէնի» զգեստ և գումար մը: Յուսանք մէկ երկու շաբաթէն Հայէպի Առաջնորդարանին միջոցաւ ձեզ կը հասնի և տեղւոյդ Հայ Ազգ. Միութիւնը և կամ Առաջնորդարանը կը յանձնէ ձեզ և կ'ըլլայ արդար բաշխում մը: Ուրախ պիտի ըլլանք, եթէ մեզ հասցնէք ձեր անուանացանկը, եթէ կարելի է բոլոր սպաննուածներու անուններն ալ. ամէն կողմ տարտղնուած Ձէյթունցիք ակնապիչ մեզմէ լուրեր կը սպասեն:

Մենք ստիպուած ենք դրել ամէնուն ալ:

Պաշտելի հայրենակիցներ, դուք անաղաբտ պահեցիք Ձէյթունի դարաւոր համբաւը և պատիւ բերիք մեր մարտիրոս ցեղին. ապրի՛ք, հազար ապրիք դուք, որ լիովին կատարեցիք ձեր պարտականութիւնը, հոգ չէ թէ աշխարհ գտնուեցաւ անտարբեր:

Անախճ միտ յարգանք և սիրով

Ի դիմաց Մերսիսի Ձէյթունի Հայր. Միութեան
Ատենադպիր Ատենապետ

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ ԱՐԱՄ ՍԱԼԱԹԵԱՆ
(Կնիֆ)

Դժբաղդաբար նամակին մէջ յիշուած երկու երեք «տէնկ» հազուստեղէնին և գումարին ի զուր կը սպասեն Ձէյթունցիները մինչեւ օրս (30 Հոկտ. 921): Մեզ համար առեղծուած մը կը թուի մեր հայրենակիցներու գրած դրամի և հազուստի խնդիրը: Մերսինի Հայ Կարմիր Ուաչը, քանի որ «ղրկեցինք» կ'ըսէր, պէտք էր որոշակի գիտնար թէ զրկուածը 2 թէ 3 «տէնկ» է, մինչդեռ նամակին մէջ կ'ըսուի 2-3 «տէնկ», թողունք թէ երկու ամսուան ընթացքին ո՛չ մէկ և ոչ ալ երկուքը ստացուած է. նմանապէս գումարը: Աներկմիտ ենք թէ մեր հայրենակիցներու արտայայտութիւնը անկեղծ է, միայն թէ կ'երեւի իրենց և Մերսինի Հայ Կարմիր Ուաչի մէջ է թիւրիմացութեան կէտը: Մաղթենք որ մօտ օրէն ակնարկուած հազուստը հասնի և ձմրան թղթնաւորութեան այս ցուրտ օրերուն՝ խեղճ Ձէյթունցիները անգամ մը եւս պատասխարուին նոր հանդէսներով:

Վերոգրեալ երկու նամակներէն դատ ստացուած է, Տէօրթ-Եօլէն, Իսկենտէրունէն, Պէյլաէն, Պէյրութէն, Երուսաղէմէն, Իզմիրէն և Պօլիսէն կարգ մը նոյն իմաստ նամակներ անհատական անհանդամանքով գրուած. որոնց ամբողջութիւնն ալ գոհունակութեամբ կարգացած են Ազատ-ւող Ձէյթունի հերոս մնացորդները:

ՀԱԼԷՊԻ ՄԷՁ

Սեպտ. 11ին արդէն բաժնուած էի Քիլիսէն, հոն թողուով հերոսներու աշխարհէն ազատուող բեկորները, որոնց ամբողջն ալ կարծես երկու օրուան մէջ իրենց եղած պղտիկ խնամքով մոռցած երկու տարուան քաշած տառապանքը, թկսած էին խորհիլ իրենց նոր կեանքին վրայ. բոլորին մտահոգութիւնը կ'ամբողջանար մէկ կէտի շուրջ թէ ո՛ր հաստատուիլ և կամ ազգին վրայ բեռ չըլլալու համար ի՞նչ գործով զբաղիլ:

Ձէյթունցիները՝ ինչպէս տեսայ առաջին առիթով, բոլորովին անաղաթ մնացած էին իրենց հայ ինքնութեան մէջ. անոնք անտեղեակ էին հայ իրականութեան մէջ անցած դարցած վերջին բոլոր անցքերէն: Եւ լաւագոյն կէտը որ տեսայ, չէին ուզեր երբեք զբաղիլ նմանօրինակ խնդրով. անոնց բոլորին հետաքրքրութիւնը կը կայանայ մէկ կէտի շուրջ, թէ «արգեօք պիտի ըլլայ որ օր մը կրկին վերադառնանք մեր Ձէյթունը» և օրէ օր կը տարուէին այս ապագայ մեծ յոյսերուն վրայ: Անոնցմէ մին Ձէյթունի հարստութեան մասին ինձ այսպէս կը խօսէր.

«Հայրենակից, չատ հարտութիւն չունենալուդ համար երբեք մի՛ տրտմիր, առ այժմ աշխատիր միմիայն ողջ մնալ. վաղը՝ երբ Ձէյթուն վերադառնանք, հաշիւ ըրէ թէ այժմ զրպանդ ունիս բանալի մը, որ թագնուած դանձի՛ մը բանալին է և որուն չնորիւ կարճ ժամանակուան մը մէջ պիտի տիրանաս հանգիստդ ապահովելու չափ հարստութեան մը»:

Ինձ համար թերեւս կասկածելի կը թուէր այս. բայց բոլորին ալ խօսքերը եթէ մտիկ ընէի, ճշմարտութենէ զերծ չէր, քանի որ Ձէյթունի կալուածները, այգեստանները, պարտէզները ևլն. որոնք ժամանակին 50,000 ժողովուրդի մը ապրուստը կը հայթայթէին, այժմ պէտի հոգային առ առաւելն 1000 հոգի:

Հալէպ վերադարձիս՝ արդէն Պ. Լեւոն Նոր-Աշխարհեան Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան հետ միասին սկսած էին լուրջ աշխատանքներ տեսնել օր առաջ յերասպողները Քիլիսէն Հալէպ փոխադրելու համար: Դիմումներ եղած էր Ազգ. Միութեան և Առաջնորդաբանի խողովակով Ֆրանսացիներուն, որպէս զի ժամանակ առաջ Քիլիսէն Հալէպ փոխադրուին Ձէյթունցիները և առ այդ անմիջական թոյլտուութիւնը տուած էր կառավարութիւնը: Օգնութեան գործին շուրջ նախորդ օրերու խանդավառութիւնը կարծես մի քիչ մեղմացուցած էր իր չափը և բոլոր մարմինները տեսակ մը վարանումի քայլերու մէջ էին:

Ամերիկեան նպաստամատոյցը, որ նախապէս օգնեք էր

հաշուստով և դրամով, կը խոստանար մօտ ամիս մը եւս կերակրել այս խեղճերը. բայց վերջին պահուն ժողով փոխադրութեան ծախքը ուրիշ որ և իցէ տեղէ մը հոգացուած չըլլալով, ստիպուեցաւ Նպաստամատոյցը այդ ալ ստանձնել, որով իրեն քանի մը շաբաթուան համար ընելիք ծախքը յատկացուց փոխադրութեան, և Սեպտ. 20ին հրահանգ տրուեցաւ Քիլիս, որպէս զի փոխադրութիւնը կատարուի: Զէյթունցիները ֆրանսական ղեկուորներու պաշտպանութեան տակ կառքերով Գաթմայի կայարանը բերուեցան, ուսկից չոգեկառքը մէկ երկու ժամուան մէջ հասցուց Հալէպ:

Նահանջողներու կարաւանը Հալէպ չհասած, Ազգ. Միութիւնը Հրեաներու թաղին մէջ տարեկան 90 ոսկի հնչուէն դրամով վարձած էր չէնք մը, տասնեակ մը գետնայարկ և երկյարկ սենեակներով, զուտ Զէյթունցիներու բնակութեան համար:

Զէյթունի արկածեալներու պարենաւորման գործը Հալէպի մէջ բաւական սեփական խնդիր մը դառնալ սկսաւ, ինչ որ նախատեսուած չէր: Տասնեակ մը օրերու ընթացքին հայկական սովորութեանց համաձայն կամաց կամաց այդ դժբաղդներու ճակատագրով զբաղողներու թիւը սկսած էր պակսիլ, մանաւանդ որ հայ չըջանականներու մէջ եղած կարգ մը անհամաձայնութիւնները այս գործին ալ աւելի ամուլութեան պատճառ ըլլալու հանգամանք մը պիտի տային: Ամերիկեան Նպաստամատոյցը, կարգ մը անհրաժեշտ պիտոյքները, ինչպէս Քիլիսի մէջ պարենաւորութեան, զգեստեղէնը, ծածկոց և փոխադրութեան ծախքը հոգալէ վերջ, իր գործունէութեան ատեն մը դադար տալ կ'ուզէր, տեսնելու համար թէ մենք, Հայերս, ի՞նչ չափով պիտի աշխատինք մեր արկածեալներուն օժանդակելու համար: Զիչէ այս պարագային՝ երբ ազգային բոլոր չըջանականներուն վրայ Զէյթունցիներու պարենաւորման գործը մեծապէս սկսած էր ճնշել և որուն միակ ճարը՝ կը մտածուէր Զէյթունցիները ալիւսայլ ձեւով հեռացնել քաղաքէն՝ Իսկէնտէրուն, Տէօթ Եօլ, Ատանա զրկելու, պարզ գլխէ տէֆ ընելու համար, «Կիլիկ-

եան Նպաստից Միութիւն»ը, ինքնաբերաբար, չնայելով իր մէկ տարուան կեանքին և վտիտ գանձանակին, մէջտեղ նետուեցաւ անվերապահօրէն և պարենաւորման հոգը ստանձնելով, սկսաւ լաւագոյն կերպով խնամել Զէյթունի հերոս բեկորները: Մինչ այս, յիշենք թէ Բարեգործականի միջոցաւ 22 հոգի Իսկէնտէրուն փոխադրուած էին, որոնցմէ հասած նամակները շատ սրտաճմլիկ կը նկարագրէին իրենց վիճակը:

«Կիլիկեան Նպաստից Միութիւն»ը ամբողջութեամբ նուիրուած էր աղէտալիներուն: Այս ազգօգուտ և գնահատելի գործունէութիւնները ցոյց տուող Միութիւնը կ'արժէ որ երկու խօսքով ծանօթացնենք ընթերցողին:

«Կիլիկեան Նպաստից Միութիւն»ը կազմուած է Հալէպի մէջ 920ին, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ. քիչ ժամանակուան մը մէջ ան տարածուած է ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ և ունի 200ի մօտ անդամ և անդամուհիներ: Կազմութեան առաջին չըջանական կարգ մը պաշտօնական չըջանական խորթ վերաբերմունք մը ունեցան, առարկելով թէ «ի՞նչ պէտք կայ երկրորդ Բարեգործական մը հաստատելու, քանի որ հատ մը գոյութիւն ունի»: Սակայն հալաւակ այս և ասոր նման կարգ մը արտայայտութիւններու, ան յաջողեցաւ վաւերացուիլ երեք տարանուանութեանց Առաջնորդարաններէն և Ազգ. Միութենէն ու մինչեւ այն թուականը, ուր Զէյթունցիներու պարենաւորման հոգը ստանձնեց, իր գոյութիւնը ցոյց տալու և կամ իր կոչումին հաւատարիմ մնալու փաստը, քանիցս տուած էր, որուն զլիսաւորը երանք նկատել Հաճնոյ աղէտաւալներու հանդանակութեան գործին ղեկավարութեանը, որ 70 հնչուէն ոսկիի գումար մը փութացուցեր էր Կիլիկիա վեհ. կաթողիկոսին: Այս առթիւ «Կիլիկեան Նպաստից Միութեան» վեհ. կաթողիկոսէն ղրկուած մէկ ինքնագիր քաջաւերական կոնդալը շատ յատկանշական է, որ Միութեան կորովը և ոյժը կրկնապատկեց ու աւելի եռանդով գործի սկսան լծուիլ բոլոր անդամները:

Ընթերցողը այս քանի մը տողերով արդէն ճանչցաւ թէ

միջ էր Կիրիկեան Նպաստից Միութիւնը և ինչ գործեր ունեցեր էր: Միութիւնը մէկ կողմէն պարենաւորման գործին հակելէն զատ, միւս կողմէ ալ սկսաւ ղեկավարել հանգանակութեան գործը, այնպէս որ օրն ի բուն, կիները՝ Կիրիկեան Միութեան անդամուհիները, զբաղած էին կերակուրի պատրաստութեան, իսկ անդամները՝ մասնաւորաբար վարչութեան անդամները, հանգանակութեան գործով: Կիրիկեան Նպաստից Միութիւնը ոչ միայն բաւականացաւ անոնց փորը կշտացնելով, այլ նաեւ հետաքրքրուեցաւ անոնց մաքրութեամբ և այսպէս հաւաքաբար զանոնք առաջնորդեց բաղնիք, վերջապէս ամէն ջանք ի գործ կը դնէր արկածեալներու կեանքը մեղմացնելու և իրենց ունեցած դառնութիւնները քաղցրացնելով, գոնէ ատեն մը անոնց մոռցնել տալ երէկուայ իրենց քաջած տառապանքները:

Կիրիկեան Նպաստից Միութիւնը, մատուցած ծառայութիւններու փոխան, առ ի քաջալերութիւն ստացած է հետեւեալ նամակները Կիրիկիոյ Վեհ. Կաթողիկոսէն և Հալէպի Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան կողմէ գրուած:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿԻՂԻԿԻՍ

Համար 350—239

ԱՏԱՆԱ, 17 Հոկտ. 1921

Արժանապատիւ

Տէր Յովհաննէս քահանայ,

Ատենապետ Կիրիկեան Միութեան

Ի Հալէպ

Գոհութեամբ ստացանք Միութեանդ թիւ 50 և Հոկտ. 4 գրութիւնը, ներփակեալ Հալէպ հասած Ձէյթունցոց ցանկով:

Գոհութեամբ օրհնեցի Միութիւնդ, որ իր եղբայրական պարտաւորութեան մէջ որ և է թերութիւն չէ թողած, կերակրեր, հագուեցուցեր և պատսպարեր է:

Միութեանդ զրկած 70 դեղին ոսկիին հաշիւը, կամ յիշատակութիւնը չկար Առաջնորդարանի հրատարակած հաշիւոյն մէջ և չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Կաթողիկոսաքանի հաշիւ չէր: Ոչ միայն Միութիւնդ, նաեւ ուրիշ տեղերէ յանուն Հաճընցոց, իւզպէս և Պատրիարքարանին 1000 ոսկիով, նպաստներ եկած են և ակնարկուած հաշիւոյն մէջ յիշուած չեն. այդ չնշանակեր թէ ձեր զրկած գումարը նպատակին ծառայած չէ: Առանց հրատարակութեան, հազարներով առդին անդին կը ղրկենք: Ձեր և մեր սիրած Ձէյթունցոց համար 500 ոսկի ղրկեցի Ազգ. Միութեան միջոցաւ: 1000 ոսկի Այնթապ ղրկեցի Առաջնորդարանի միջոցաւ, ուրկից են այդ գումարները, բնականաբար զանազան նպարտներէ:

Հարական օրհնալիր ողջունելու

Սնամ աղօթարար

ՍԱՀԱԿ. Բ. ԿԱԹ. ԿԻՂԻԿԻՍՅ

ՁԵՅԹՈՒՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՑ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ

ՀԱԼԷՊ

Թիւ 24

ՀԱԼԷՊ, 16 Հոկտ 916

Պատուարժան Վարչութիւն

«Կիրիկեան Նպաստամատոյց Միութեան»

Աստ

Ձէյթունի վերջին աղէտէն ազատուելով քաղաքս հասնող մեր հայրենակիցներու սնունդին համար ձեր աջակցութիւնն ու օգնութիւնը՝ ներկայիս ամենայն շնորհակալութեամբ կուգանք խոստովանիլ թէ իրապէս և դրապէս արժանացուց Պատ. Միութեանդ՝ Կիրիկեան Նպաստիցի հանգամանքը:

Արդարեւ չէ կարելի լուռ անցնիլ և չցնահատել ձե. կորովի փոյթն ու ջանքը, ապրեցնելու համար բաղդին խորթ

և հալածական այդ գաւառները, մեր հնամենի Արծիւներու քոյնին վերջին մնացորդները:

Իսկապէս շնորհաւորելի և գովելի էք դուք ձեր ձեռնարկին և նպատակին մէջ, և ուրեմն պիտի յաջողիք իսկ քանի որ ձեռնարկը նպատակը միայն օգնել է: Արդիւնաւոր ուշխառանք, զւսարթ յաջողութիւն մաղթելով Պատ. Միութեանդ, զը փութանք ներկայիւս մեր խորին շնորհակալութիւնները մատուցանել ձեզ, խնդրելով միանգամայն որ ինչպէս մինչեւ հիմա, նմանապէս և յետ այսու չվերցնէք ձեր գործընթացը նախաձեռն և էական ձեռնառութիւնը անոնց վրայէն, որ ամէնուս են:

խորին յարգանքներով

Ի դիմաց Զէյթունի Հայրնկ. Միութեան վարչութեան

Ասենադպիր

Ասենապետ

ՄԻՍԱԲ ՍԻՍԵԻԵԱՆ

ԵՐ. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

(Կնիք)

Կիլիկեան նպատուից Միութիւնը մինչեւ Հոկտ. 4, այսինքն 14 օր շարունակեց իր պարենաւորման գործը, յետոյ յանձնեց Բարեգործականին և այս վերջինը՝ ըստ նպատուրեկայնեալ յայտարարութեան՝ աւելի սեղմ վիճակի մէջ սկսաւ շարունակել զանոնք կերակրելու հոգը:

Բնականաբար մենք երկար պիտի չկրնանք զբաղիլ պարենաւորման գործով, քանի որ պատմութիւնը ատկէջ աւելի կարեւորագոյնները ունի արձանագրելիք. ուրեմն թողունք հերոս Զէյթունի «ազատարար գօտի» հասնող բեկորները Հալէպի մէջ ու մենք անցնինք Մարաշ՝ վայրկեան մը զիտելու համար թէ ո՞ր մնացին մեր 600ի մօտ եղբայրներն ու քոյրերը որոնք Զէյթունի զօրանոցէն ուղղակի դերի տարուեցան Մարաշ:

ՄԱՐԱՇ ԵԿՈՂ ԶԷՅԹՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ՎԷՃԱԿԸ

Կրնա՞նք հաւատալ արդեօք թէ անոնց վիճակը լաւ էր. բնականաբար ո՛չ, քանի որ գործը ինքնին արդէն որոշ է. «Փորձեալն կրկին փորձել իմարութիւն է»: Եւ իրաւ ալ Մարաշ բերուած Զէյթունցիները հազիւ քանի մը օր հանգիստ՝ եթէ կարելի է ըսել, կը մնան ու անկից վերջ կ'ենթարկուին անտանելի կացութեան մը: Ասոնք նախ կը տեղաւորուին ամերիկեան հաստատութիւններու մէջ և մէկ քանի օր վերջ կը փախադուրեն Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, և բանտային հանգամանք մը կ'ունենան: Ոչ մէկը կրնար եկեղեցւոյ շրջափակէն դուրս ելլել և քաղաքին մէջ ման գալ:

Զէյթունցիք հաւանաբար այս կացութենէն դժգոհ էին, երբ անդին, իրենց ազատ սարերն ու ձորերը կը մտաբերէին ու կը յիշէին երէկուան այն թանկագին կեանքը, որ կը վարէին իրենց աւերակներուն շուրջ: Բայց անոնք երբեք չէին զիտեր վաղուանը՝ թէ վաղուան բաժակը աւելի դառն էր քան այսօրուանը. ու երբեք չէին մտաբերեր ու երբեք չէր մտաբերուեր թէ ո՞րագործներու այն վայրենաբարոյ կիթքը, որ երբ Զէյթոն ցիլիկներէն մաս մը կ'ենաց և մահու բռնակներու մէջ տուայաւելով կը յառաջանար դէպի «ազատարար գօտի», թրքական բարբարոսութիւնը տեսնելով թէ ինք բոլորովին անզօր է այս յառաջադասութեան առաջը առնելու, պիտի դիմէր փառախ գահուող որսերէն լուծել իր վրէժը, զանոնք ջարդելով և ոչնչացնելով: Եւ այս մտադրութեամբ օրին մէկն ալ Մարաշի շրջակայ թուրք դիւղացիները քաղաք կը թափին, իրենց միակ նպատակակէտընելով Մարաշ բերուած 600 Զէյթունցիները ջարդել: Սակայն տեղացի կարգ մը էշրաֆէերու միջամտութեամբ, գործադրուելիք պատիժը կը մեղմանայ իբր թէ, ու չորդը կը փոխուի աքսորի: Այս մասին ամփոփ գաղափար մը տալու համար

Սեպտ. 2. Թուակիր Այնթապէն տեղս գրուած տեղեկագրէ մը կը քաղենք հետեւեալը.

«Գիտէք և լսած էք անշուշտ թէ Քէմալականք Զէյթունը պարպեցին և Զէյթունցիներէն մէկ մասը լեւը ելաւ և միւս մասը Մարաշ փոխադրուեցաւ: Այն ատեն անձնատուր եղող 600 հոգիները լաւ ու ապահով կերպով փոխադրուած էին Մարաշ և կը պարենաւորուէին Նիր-իսթ Բըլէֆի կողմէ. բայց քանի մը օր առաջ խեղճ Զէյթունցիներու բաղդը դարձած է: 921 Օգոս. 23ին Մարաշ գտնուող բոլոր Զէյթունցիները Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիին մէջ արգելափակուած են և հետեւեալ առտուն խմբովին ճամբայ դրուած են, առանց որ և է փոխադրութեան միջոց հայթայթելու: Եւ Նիր-իսթի կողմէ ճամբու համար բերուած հացը, շատ մը թախանձանքէ ետքը կրցած են բաշխել: Մարաշէն ելնելէն ետքը առաջին եղեւնին կորսուողներէն ծանօթներու թիւը 17 հոգի եղած է: Ծեր այր մը ծարաւէն մեռեր է: Պառաւ մը կարաւանին չհասնելու յանցանքով ձեռնուած ու մեռած է: Երկու փոքրիկներով մանկամարդ կին մը կորսուած է: Նոր հարս մը ժանտարմային կողմէ չէր քէզի մը նուէր տրուած է: Այս բոլորը առաջին օրուան մէջ եղած են: Առաջին եղեւնին լէզկի գիւղէն փախչելով եկած է Զէյթունցի Շէքէրճեան Արթինին տղան Յակոբ, որ կը պատմէր մեզի այս բաները: Յակոբէն ետքը ուրիշ եկողներ եղան և մինչեւ այսօր հասնողները ութը հոգի են: Այսօր կէս օրէն առաջ երկու հոգի եկան, որոնք Պէշեանիէն մօտ տեղէ մը բաժնուած են կարաւանէն և 4 օր շարունակ ճամբայ քալեր, լեւ ու ձոր անցեր են, անօթի ծարաւ և վերջապէս հասան հոս: Ասոնց ըրած պատմութիւնները շատ սրտաճմլիկ են: Տարագրութիւնը նոյն և նման է Տէր Զօրի կողմը գացողներուն: Ժանտարմաները ըսած են թէ այս կարաւանին մէկ մասը Պէշեանի պիտի մնայ, միւս մասը Մալաթիա պիտի ճամբուի և մէկ մասն ալ Տիարպէքիր պիտի ղրկուի եղեր: 600 հոգիի մէջ 200 այր մարդիկ կան, որոնք նախապէս զէնքի չգոյութեան պատճառաւ ստիպուած են անձնատուր

1. — Տէր Յովն. Քնյ. Երմէքճեան, 2. — Գեորգ Նալբանդեան, 3. — Կոն. Շէքիւս, 4. — Յարութիւն Քէրդեան, 5. — Գաբրիէլ Փարթօեան, 6. — Դօրճ Գաղպարեան:

Կիլիկեան Նպաստից Միութեան վարչութեան անդամները

եղող կարաւանին հետեւիլ։ Ասոնցմէ ճամբուն վրայ կարաւանէն բաժնուելով կը փախչին եղեր, բայց տակաւին հոս հասնողներու թիւը ութը հոգի եղան։ Անշուշտ փախչողներէն շատերը անձրեւէն կը փախչին ու քիչ մը անդին կարկուտի կը բռնուին։ Զէյթունցիք կը պատմեն նաեւ թէ իրենց Մարաշէն մեկնած օրը զրոյց կը չըջի եղեր թէ Մարաշի Հայերն ալ կամ անոնցմէ ոմանք պիտի տարագրուին, բայց այս մասին նոր բան մը չլսեցինք։»

Ահաւասիկ ամենաճգրիտ տեղեկութիւնը, որ քաղուած է Մարաշ տարուող Զէյթունցիներու մասին։ Աքսորի կարաւանէն փախչելով Այնթապ հասնողներու թիւը ութը չանցաւ, որոնք են Յակոբ Շաքար'ան, Փանոս Գարագաշեան, Գրիգոր Չոմուվեան, Մինաս Սաչեան, Աւետիս Կիւրիւեան, Կարապետ Սաչեան, Սեդրակ Մոմճողլուեան, Կառա Մոմճողլուեան, Մարիամ Մոմճողլուեան։ Ասոնք շատ տարտամ գաղափարներ ունին մնացեալներու վրայ, որոնք անծանօթ ուղղութեամբ քշուած են։ Կ'անթադրուի թէ այս աւասակ փախչողներու երբեմն բեկորներ ալ հասած ըլլան Զէյթունի լեռները, բայց կարաւանին մեծագոյն մասը այսօր անյայտ է։

Մարաշ մնացող Զէյթունցիներու նոր տարագրութեան մասին «Արեւ»ի 19 Հոկտ. 921 թուակիր և 72 թիւին մէջ «Հայ Զայն»էն քաշուած հետեւեալ լրացուցիչ տեղեկութեանց կը հանդիպինք.

«Առնուած հաստատ լուրերու համաձայն, Մարաշ մնացող Զէյթունցիները հանուած են Մարաշէն եւ զրկուած զանազան ուղղութեամբ։ Անոնցմէ մէկ մասը զրկուած է Պեհեմնի, ուրիշ մը Ատիաման, իսկ երրորդ մաս մը մինչեւ Տիգրանակերտ։ Մեր տեղեկագիրները կ'ըսեն թէ այս նոր տարագրութիւնը իր նպատակով և անոր հասնելու համար գործադրուած մէթոքներով գրեթէ ոչինչով կը տարբերի իթիհատական ջոկիւրին գործադրած տարագրութենէն, որ մեղի արժեց մեր ցեղին անճիտումը։ Գէմալական կառավարութեան այս վերջին արարքը կուգայ ցրուել վերջին յոյ-

սերնիս ալ, թէ փորձառութենէն բան մը սովորած պիտի ըլլային իրենք: Իրենց զթուրեան ապաւինած այդ բուն մը հայութիւնն ալ պիտի փճացնեն: Ստիկա պատուաւոր թշնամիի գործ չէ՛. նամէրտութիւն է որ ստուեր կ'ածէ այն զինուորական համբաւին վրայ, զոր թուրքը վաստկած էր հին դարերու մէջ. (հօր և ո՞ր շրջանին...)

«Այս առթիւ, չենք կրնար զայրոյթնիս չյայտնել Պոսահայ «մեծ» օրաթերթի մը, տանք անունը, «Ճակատամարտ»-ին. — մա՛րա, բայց ոչ ցեղին թշնամիին դէմ, այլ ազգին, — որ շարթընքով իր լուրի բաժինը զարդարեց Ձէյթունցիներու յաղթանակներովը, — այնքան վստահաբար որ կարծես պատերազմական թղթակիցներ ունենար, անոնց ճակատամարտին վայրը, — տալով տեղեկութիւններ որոնք կրնային վրէժխնդրութեան պատճառ ըլլալ Մարաշ մնացած Ձէյթունցիներու վերաբերմամբ: Բայց մարդիկ յեղափոխականօրէն կը գործեն, ինչպէս յանցելումն նմանապէս և ներկայիս ու «յեղափոխական»ները միշտ բաց կը խօսին «զաղտնիք» չունին, ինչ հոգ թէ հայ թերթերու մէջ գրուած ամէն տեղեկութիւն կը թարգմանուի ու Մարաշի մէջ պատերէ ու ծառերէ կը կախուի, որպէս զի ամէն մարդ կարդայ»:

Երբեմն մարդիկ միշտ սովոր են ուրիշին աչքին ծիծերը տեսնելու, ու իրենց աչքին գերանները անտեսելու: Եթէ կ'ընդունինք թէ այդ կերպ հրատարակութիւնները մնասակար եղան Ձէյթունին, ուրեմն բուն պատասխանատուութիւնը ճշդելու համար պէտք է ետ վերադառնանք, ինչ որ գրեթէ սկիզբի մասին մէջ անդրադարձանք:

Ուրեմն, այսպէս Մարաշ գերի բերուելով Ամերիկացիներու պաշտպանութեան յանձնուած Ձէյթունցիներն ալ կրկին խուելով կը փճացուէին, դէպի Խարբերդ և Մալաթիայի կողմերը քշուելով: Տարաբաղդ կարաւանին մէջ կը գտնուէր իր ալեհեր տարիքին թեւակոխած և երիտասարդական չըջանին իր անունը հերոսներու անուններու հետ խառնած Թրոսեղի վանահայր Գեր. Բարձրագիմէտ վրդ. Թագաճեան: Արծուեղոյնի երբեմնի վեղարաւոր հերոսը, ինչպէս տեսանք,

իր կատարեալ ձերութեան հետեւանօք ունեցած տկարութեան և անկարողութեան հետեւանօք, ստիպուած էր տանիլ այս անկրելի լուծը, որ իր կեանքին համար գոնէ խորթ և անհանդուրժելի էր: Սակայն խեղճ վարդապետը ընկճուած իր յառաջացած տարիքին ցոյց տուած բնական թերութեանց տակ, այսօր ստիպուած էր տանիլ նոյն բաժակը, որ երբեմն ինք իսկ առաջնորդած էր ոչ միայն իր, այլ ամբողջ Հայ ազգին թշնամի ազգի մը: Մենք պէտք չենք տեսներ այս մասին որ և է անդարցում մը ինքու, քանի որ անոնք որ հետեւած են Ձէյթունի 95ի պատերազմներու պատմութեան, այլեւս քաջ ծանօթացած կ'ըլլան այդ ըմբոստ վարդապետին կեանքին, կեանք մը, որ ամբողջ տասնեակ մը տարիներ ապրեր է հայ ազգի ազատագրութեան պայծառ յոյսերով ու ապա, Ձէյթունի չըջանակէն ատեն մը թաղնուելու համար իբրեւրիմ ռոսիներէն ապաստանած է Սգիպտոս: Արդեօք կա՞յ հայ մը, որ լաւագոյն կերպով չճանչնայ «վեղարաւոր հերոս»ը: Բայց աւաղ, որ թուրքը տարիներ վերջը իր վրէժը կուզար լուծել: Այդ հերոսը չղթայելով և անոր կեանքի վերջաւորութեան թերը իր սուրով իսկ կտրելով: Մեզ համար այժմ անծանօթ է Բարթոլոմէոսի ողջ կամ մեռեալ ըլլալը, բայց մեր երթագրութիւնը այն է, որ անօթի դայլերու վոհմակներու կողմէ բռնուած թանկագին որս մը երբեք կարելի չէ որ չյօշոտուի վայրկեանապէս: Քաջասիրտ վարդապետին այդ տեսակ մահը հայ կեանքին մէջ ոչ առաջինն է, ոչ ալ վերջինը կտրելի է համարել: Քանի որ տակաւին հայը չէ գտած իր վերջնական ազատութիւնը, անոր ամբողջ գաւակներուն միակ պարտականութիւնն է մաքառիլ այդ ազատագրումի ճամբուն վրայ, առանց նկատի առնելու զոհարերուելու վտանգը, որ վտանգ մը ըլլալէ աւելի փառք մըն է պատմութեան էջերը զարդարող:

Այսպէս ուրեմն, Ձէյթունի ընդհ. վերապրողներէն մենք դէպի Խարբերդ քշուած 600 հոգին ալ ամբողջութեամբ կորսուած նկատելով, կ'ունենանք շատ ջնջին թիւ մը, ապալայ Ձէյթունի բնակչութիւնը կազմելու համար:

1059 հոգիէն այսօր Հալէպ, Ատանա և Այնթապ հաս-
նողներու ընդհ. թիւը կը հասնի 152ի, որով մեր ընդհ. կօ-
քուստը կարելի է հաշուել 900էն աւելի, որոնց մեծամաս-
նութիւնը մենք արդէն տեսանք աքսորի կարաւանին հետ:

Ձէյթունի վերջին աղէտը իրաւ անողոք եղաւ, քանի
որ անոր թշնամիները դարերէ ի վեր վրէժխնդրական աս-
պիտի քիշախնդրութեամբ լեցուած էին, որ իրենց ներկայա-
ցած առաջին նպատակը վայրկեանին թշնամին պիտի փորձէր
օգտուել, իր ամարդի փափաքին դոնացում տալու համար:

Աւերակ Ձէյթունի վերաշինուած բոյները դարձեալ
քանդուեցան ոսոխներու ձեռքով. բայց անյողողդ հայու-
կամբը, մենք կը հաւատանք, յոյն իսկ թէ եթէ աշխարհիս
վրայ անոր բնակչութենէն ոչ միայն 100 այլ 1 առ 100 իսկ
մնացած ըլլայ, դարձեալ կը կերտէ իր պապերուն աշխարհը,
որ թէ՛ հայ և թէ օտար ազգերու առջեւ պանծացուցած է
Հայ անունը և Հայ պատմութիւնը:

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ԶԵՂԾՈՒՄՆԵՐ

Մենք արդէն մատնանշած էինք թէ Ձէյթունի հաշուոյն
1919ին Ազգ. Խնամատարութիւնը Տօքթ. Վարդան Քաջբե-
րունիի յանձնած էր կարեւոր դրամ մը, որ իր նպատակին
չէր գործածուած և այդ առթիւ Ձէյթունի դժբաղդութեան
պատասխանատուութեան մէկ մեծ մասն ալ կը վերցնէր այն
անձը, որ իրեն յանձնուած պաշտօնը չարաչար գործածելով
պատճառ եղած էր ամբողջ համայնքի կորստեան: Հալէպ
հասնող Ձէյթունցիներու մէջ կը գտնուէին նաեւ Ձէյթունի
Ազգ. Միութեան անդամներէն Պ. Պ. Լեւոն Նոր-Աշխարհ-
եան, Սեդրակ Զուլքեան, Սեդրակ Մարկանեան. ասոնցմէ
զատ արդէն բոլոր ժողովուրդը տեղեակ էր իրենց հասած

նպատաներուն, որոնց մէջ ամէնուն վկայութեամբ գոյու-
թիւն չունէր Քաջբերունիի յանձնուած 1000 հնչուն ոսկին,
որուն կորսուած՝ կոկորդ մը անցած ըլլալը, շատեր կ'ահեք
էին:

Իբր արդիւնք Հալէպի Ձէյթունի Հայրենակցական Միու-
թեան թափած աշխատանքներուն, Ազգ. Միութիւնը քըն-
նիչ յանձնախումբ մը կազմեց, որուն պատրաստած տեղեկա-
գրին համաձայն այս խնդիրը պիտի տեղեկագրուէր Պոլիս
Ազգ. Պատրիարքարանին:

Ձէյթունի Հայրենակցական Միութիւնը այս յանձնա-
խումբին տուած է հետեւեալ տեղեկագիր ամբաստանագիրը,
յանձին Տօք. Քաջբերունիի, որ ինքնին իր մէջ կը պատկե-
րացնէ խնդրին բոլոր կողմերը ճշգրտօրէն: Մենք առանց
մեր կողմէ բան մը աւելցնելու, հօս կ'ամփոփենք այդ տե-
ղեկագիրը, եղբակացութիւնը թողլով ընթերցողին, թէ Տօք.
Քաջբերունի որ աստիճան մեղսակից կամ անպարտ է այս
խնդրոյն մէջ: Բաղձալի էր որ պատկանեալ իշխանութիւն-
ները լուրջ կերպով հետաքրքրուէին այս խնդրով և մէջ-
տեղ բերէին կորսուած այդ դրամը, որ այսօր կամ վաղը կըր-
նայ վերապրող Ձէյթունցիներուն մեծ ծառայութիւն մը
մատուցանել:

Հոս կ'ամփոփենք նաեւ Ազգ. Խնամատարութեան Դի-
ւանապետ Պր. Աւետիք Մեսրոպեանի ուղղուած համակ մը,
որ դարձեալ կը շօշափէ այն խնդիրը, ինչ որ լուսաբանու-
թեան տեսակէտով կարեւորութենէ զուրկ չէ:

Թիւ 17

ՀԱՆԻՊ, 16 Հոկտ. 921

Պատուարժան Քննիչ Յանձնախումբ

Ձէյթունի նպաստից Առաքելութեան
հայրենեան

Աստ

Դրեթէ երկու տարին անցած է այն օրէն ասդին, երբ Տիար Տօքթ. Վարդան Քաջբերունի (Թօփալեան նախորդ անունով) հետն ունենալով Ձէյթունի 1888ի հրկիզելոց յանձնախումբէն մնացած դրամը, և Ազգ. Խնամատարութեան միջոցաւ իրեն յանձնուած (1000) հազար Օսմ. հընչուն ոսկին, Հալէպ կը հասնէր, ընդհուպ Ձէյթուն երթալով, վերապրող և հայրենիք ներգաղթող 1500 Ձէյթունցիներուն այդ գումարը դրամազլիսու ձեւով բաժնելով և այդպիսով գոնէ մասամբ՝ անոնց աւերակ բնակութիւնը նորոգելուն սատարելու համար: Ձէյթուն մեկնելէ առաջ՝ Տօքթօրը Հ. Բ. Լ'նդհ. Միութեան տեղական մասնաճիւղէն, Հալէպի Ազգ. Միութեան միջոցաւ (800) ութը հարիւր Օսմ. հընչուն ոսկի ևս կ'ստանար նոյն նպատակին համար: Սյուպէսով (1800) հազարութիւն հարիւր Օսմ. հընչուն ոսկի պատկառելի գումարով մըն էր որ Տօքթօրը Մարաշ հասած էր:

Ձէյթունի վերջին աղէտեալներէն քաղաքս հասնողներէն և նոյն իսկ Ձէյթունի Ազգ. Միութեան անդամներէն մեզ սա հաւաստի լուսաբանութիւնը կը տրուի, զորս Ձեր ուշադրութեան կը յանձնենք, Ձեր քննիչի գործը անթերի ի կատար հանելով յաջող արդիւնքի մը յանգելու համար: Չմոռնանք ըսելու թէ Ձէյթունցիներէն զատ այս խնդրի շուրջ որոշ և իրազեկ տեղեկութիւններ կուտայ Մարաշցի պատուաւոր վաճառական մը, որ ի հարկին կրնանք անձամբ ներկայացնել Պ. յանձնախումբիդ, եթէ արդէն զինք լսած չէք:

Տօքթօրը իր հետ տարած այդ 1800 ոսկին հետեւեալ կերպով կարգադրելով կը վերադառնայ Հալէպ: Այդ դրամէն 200 Օսմ. հընչուն ոսկի կուտայ Ձէյթունէն Մարաշ եկող Տիար Յովհ. Սիմօնեանի, որպէսզի Ձէյթուն տանի և յառաջադրած նպատակին ծախսուի. սակայն այդ եկողները իրենց հետ բերած էին 75 Օսմ. հընչուն ոսկի արժողութեամբ Օսմ. Թղթադրամ, զոր Տօքթօրը առնելով քովը կը պահէր, որպէսզի հնչուն դրամի վերածէ քանի որ այդ նպատակաւ բերած էին, և սակայն Ձէյթունէն եկողներուն անմիջապէս Ձէյթուն դառնալուն պատճառով 75 ոսկին կը թողուն Տօքթօրին քով և իրենք կը դառնան Ձէյթուն: Իսկ Ֆրնուզէն ուսուցիչ Պր. Գրիգոր Գարակէօզեան Մարաշ գալով 150 Օսմ. հընչուն ոսկի ալ ան կ'առնէ իբրեւ Ֆրնուզցիներու բաժին, իսկ մնացածը կը մնայ Տօքթօրին քով, որուն 1200ը Մարաշի Հայ. Ազգ. Միութեան գանձապահ Յովսէփ Էֆ. Խրրլագեանի քով թողլով. պէտք եղած ստացագիրը կ'ստանայ և կը վերադառնայ Հալէպ: Տիար Խրրլագեանի այն ատենուայ գործակից վաճառականը կը հաստատէ սոյն եզեւութիւնը, թէ Յովսէփ Էֆ. մասնաւոր ջանք թափեց այդ դրամը ձեռք անցնելով իր մատակարարութեան (Միւթէաիւտի) գործին պէտք եղած գրամազլիսը պատրաստելու համար և յաջողեցաւ:

Ահաւասիկ ուրեմն 1200 ոսկի հնչուն դրամ մը Խրրլագեանի քով, իսկ ատկէ դատ մնացած 325 ոսկի հնչուն դրամ մը ևս Տօքթօրին քով կը մնայ տակաւին մինչև այսօր: Տարալիտ Ձէյթունցիներու թերեւ ճակատագիրը քիչ մը տարբեր և նպաստաւոր կերպով պիտի վերջացած ըլլար, եթէ այդ իրենց յատկացուած աջակցութիւնը ճիշտ ժամանակին տրամադրուէր իրենց ու ասոր անոր կոկորդը չմնար:

Յարգանքներով

Ի Դիմաց Ձէյթունի Հայրենակ. Միութեան Վարչութեան

Ատենադպիր

Ատենապետ

ՄԻՍԱՔ ՄԵՍԻԱՆԱՆ

ԵԴ. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

(Կնիք)

16 Հոկտ. 921

Մեծայարդ

Տիար Աւետիք Տէր Մեսրոպեան

Դիւանապետ Ազգ. Խնամատարութեան

ՊՈԼԻՍ

Յարգելի հայրենակից,

Անշուշտ Ձեզի վաղուց քաջ ծանօթ է երկու տարի առաջ տեղւոյդ Պատ. Ազգ. Խնամատարութեան Ձէյթունի հրկիզելոց յանձնարուածի տրամադրութեան տակ դառնաւ զրամէն 1000 հնչուն ոսիւի մը Ալպիւթանցի Տ. Տքթ. Վարդան Քաջրեւոյնի յանձնուած ըլլալու խնդիրը։ Այդ դրամը Տօքթօրը Ձէյթուն պիտի տանէր, վերապրողներու անմիջական կարգէնը հոգալու համար։

(Այսկից վերջ նամակը կը պարունակէ Տօքթօրին Հալէպէն Մարաշ երթալը, հոն ըրած դրամական ցրուումը. ճիշտ տեղեկագիրը գրութեան համաձայն։ (Նամակին վերջաւորութիւնը)։

Մինչ հոս, անտուն, անբոյն մաղապուր պրծող Ձէյթունցիները շատ աննախնայեալ վիճակ պիտի ունենան, քանի որ ձմռան մօտալուտ է, կեանքը տարապայմանօրէն սուղ՝ իսկ գործ՝ ընտել երբէք. ի՞նչ պիտի ըլլան ասոնք հոս։ Եթէ այդ օժանդակութիւնները ճիշտ ժամանակին բուն նպատակին յատկացուէին, աներկմիտ ե՞ք թէ Ձէյթունի սա վերջին դէպքը շատ տարբեր և թերևս յաջող կերպով պիտի վերջանար։ Ինչ որ է անցածը չիշինք և սակայն անկէ օգտուելով ներկան հոգանք և ապագան մտածենք։ Մեր սոյն տեղեկագրական գրութիւնը վերջացնելէ առաջ պիտի խնդրենք Ձեզմէ, Ձեր թէ՛ հայրենակցի և թէ՛ Ազգ. Խնամատարութեան մէջ ունեցած գործի կրկնակ հանգամանքներով, որ կարելին ընէիք, որպէս զի Ազգ. Խնամատարութիւնը,

Պատրիարքարանի միջոցաւ սոյն խնդիրը անմիջականօրէն հետապնդեր և քանի դեռ ուշ չէր, ընդհուպ այդ դրամը մէջտեղ հանելով օգնէր սոյն վերջին խնդրանքին։

Յարգանքներով

Ի դիմաց Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան

Ատենադպիր

Ատենապետ

ՄԻՍԱԳ ՍԻՍԵԻԵԱՆ

ԵՂ. ՈՍԿԵՐԻՉԵԱՆ

(Կնիք)

ԱՂԵՏԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ՆԵՐԿԱՆ

921 Նոյեմ. 1

Հ. Բ. Ընդհ. Միութիւնը՝ ինչպէս գիտենք, Հոկտ. 4էն 15 օրուայ պայմանաժամով Ձէյթունցիները կերակրելու հոգը ստանձնեց ու կը շարունակէր մոտեց կարելի չափով բաւարարութիւն տալ։

Ձէյթունի աղէտեալները կերակուրէն դուրս պէտք ունէին տարբեր աջակցութեան, որուն համար կ'արժէ մասնաւոր յիշատակութեամբ յիշել Տիարք Լուի Հէքիմեանի և Հայկ Թորոնանի անունները, որոնք առաջին օրէն սկսեալ թէ իբր նպաստամատոյցի կողմէ և թէ Կիլիկիան Միութեան անդամի հանգամանքով, ըրին ինչ որ իրենց ձեռքէն կուգար. ասոնցմէ զատ երկար պիտի ըլլար անունները թուել Կիլիկիան Միութեան անուան տակ աշխատող այն բազմաթիւ ոյժերուն, որոնց աշխատանքը ամէն գնահատանքէ վեր է։

Բարեգործականի ստանձնումով կարծես ինքնաբերաբար

յօգուտ Ձէյթունցիներու, քաղաքին մէջ գործող գօթաւոր ձեռքերն հանգիստ կ'առնեն, սպասելով թէ ամէն ինչ արդէն Բարեգործականը ինքը կարող է ընելու, և այսպիսով օգնութեան գործը կ'ամփոփուէր գրադիր-գործակատարի մը ձեռք, ուսկից միմիայն կախում պիտի ունենար ամբողջ աղէտեալներու վիճակը։ Այս գրադիր-գործակատարին միակ ջանքն էր չմեռցնելու բաւարարութեամբ և վերջին ծայր խնայասիրութեամբ կերակրել Ձէյթունցիները, այս հրահանգը իրմէ էր թէ հրահանգուած էր, մենք զանց կ'առնունք աւելի մանրամասնութիւններու մէջ մտնել։

Նոյեմբեր 20ին ժողով մը տեղի ունեցաւ, ուր որոշուեցաւ Ձէյթունցիներուն անպայման գործ հայթայթել և նւաասոր դադրեցնել, քանի որ Բարեգործականի Ապետը իրենց վերջին ծայր անձկութեան մասին կը խօսէր։ Գործ հայթայթելու պարտականութիւնը իրենց վրայ առնող մէկէ աւելի անձեր գործի չգոյութեան գնահատուած անկարող ըլլալով այս որոշումը կիրարկել, Հոկտ. 23ին Առաջնորդարանին մէջ ժողով մը եւս տեղի ունեցաւ, ուր ներկայ էին Ձէյթունի Հայրենակցական Միութենէն Վարդ-Մեխակ և Ե. Ոսկերիչեան, աղէտեալներուն կողմէ Լեւոն Նոր-Աշխարհեան, Կիլիկեան Նպաստից Միութեան կողմէ Գ. Նալբանտեան, Բարեգործականը և Ազգ. Միութեան անդամներէն Հայկ Թորոնեան և առաջնորդական փոխանորդը։

Հոս Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան կողմէ առաջարկուեցաւ ատեն մը նպաստի գործը շարունակել մասնաշաղկապով, նկատելով թէ քաղաքին մէջ որ և է հաստատ գործ հար չէ Ձէյթունցիներուն համար, մասնաւոր ուշադրութեան ենթարկել ամէն օր և գործի գացողները զանց առնելով, մնացողները ինչ թիւ որ կուտան, դռնէ ցամաք հացի մը գին ստանան իբր նպաստ։ Այս առաջարկը բանաւոր նկատուելով, գոհունակութեամբ ընդունուեցաւ բոլորին կողմէ և հաղորդուեցաւ նպաստընկալ Ձէյթունցիներուն։ Սակայն Բարեգործականը՝ նկատելով թէ այդպիսով տակաւին երկարատեւ իր վրայ պիտի ծանրանայ նպաստի մա-

տակարարութիւն մը, յաջորդ օրն իսկ այս որոշումը չյարգելով միմիայն ատենուան մը համար ևս 30 անձի՝ որոնցմէ 16ը կին է, սկսաւ 1/2 արծաթ հացի դրամ վճարել, առանց նկատի առնելու թէ 40է աւելի անգործ կը գտնուէր աղէտեալներուն մէջ։

Ձէյթունի աղէտեալները հաւանաբար իրենց նօրմալ կեանքը գտնելու համար տակաւին պէտք ունին լուրջ օժանդակութիւններու, ինչ որ հոս մեր մէջ այդ մասը լրացնող և ոչ մէկ օժանդակող ձեռք կարելի է գտնել, քանի որ իւրաքանչիւրն ալ իր կարգին ըրաւ, ինչ որ իրեն համար կարելի էր, այժմ կը մնայ օգնութեան գործին սատարել արտասահմանի Հայութեան ձեռքով, բացառիկ և անմիջական նպաստներ փութացնելով այս տարաբախտներուն։ Այս մասին առաջին անգամ ըլլալով Կիլ. Վեհ. Կաթ. 500, իսկ Պալոյ Համազգայինը 1000 ոսկի թղթադրամ փութացուցած էին, թէ և տակաւին ձեռք չէ հասած։

Ձէյթունի անունը՝ որուն նոր և վերստին կերտողը պիտի ըլլան հոս մեր մէջ բնակող աղէտեալները, աներկմիտ ենք թէ պիտի մղէ ամէն հայ դէպի ինքնագիտակցութեան, որպէսզի ըստ կարգի փութայ իր օգնութեան բաժինը բերել այս եղբարքախո վերապրողներուն, որոնց կեանքը մշտական կռիւներու և պատերազմներու առարկայ դարձեր է իրենց միմիայն Կիլիկեան արծուբոյնի միակ իշխող և անկաշկանդ ապրիլու տենջացող ազատանուէր հայ անունին համար։

Իրաւ որ Ձէյթուն աւերակ է այսօր. Սրծուբոյնը քանդուած և մէջինները փետրատուած են, բայց հեռու չէ այն օրը, ուր մեր աւերակներուն վրայէն յառաջացող ընձիւղները պիտի հիւսնեն մեր ապագայ անքակտելի բնակութիւնները, որոնց ներքեւ ուռճացող և շինարար աշխատանքի լծուող ժողովուրդը պիտի ըլլայ այս քանի մը մնացորդները, որոնք իրենց արեան գնորովը պահեցին կեանքերնին, մեր ապագայ Ձէյթունը վերադարձնեցնելու համար։

ՅԱՐԳԱՆԳԻ ԲԱԺԻՆԸ

Զէյթուն՝ վերջին վեց տարուան ընթացքին, այն է 915—921, ունեցաւ կրկնակ աղէտներ, որոնք իբարու օղակաւորուած չղթայ մը դարձան, առանց ընդհատելու իրենց շարունակութիւնը, այդ վեց երկար տարիներու տեւողութեան:

915էն սադին ո՞ր մէկ թուականը որ աչքերնիս կը սեւեռենք՝ հոն, այդ թուականին տակ կը տեսնենք հարիւրաւոր զոհեր, որոնք ինկան, յաւիտենականութեան դռը, առանց կարենալ տեսնելու այն մեծ լուսաւիիւռ արեւը, որուն արշալոյսին, ակնապիշ կը դիտէր ըստը Հայութիւնը: Հոն, 915ի ամառը, կախաղաններու և գնդակներու տակ են մեծաթիւ բազմութիւն մը, միշտ իրենց աչքերը դէպի հորիզոնը յառած: Հոն՝ Անապատի աւազուտքին վրայ է ամբողջ Հայութիւնը իր յոյսերու երազներով և այդ երազներուն մէջ, անապատի աւազը կը ներկէ իր արեան յորդանոս գետերով, որոնց մէջէն դարձեալ յուսակտար աչքեր իրենց ուղղութիւնը չեն չեղեցուցած այն կէտէն, ուսկից կը յուսային տեսնել երկրագնդիս և մասնաւորաբար Հայաստանի մեծ փարոսը: Հոն, նահանջի գծին վրայ՝ չար թշնամուն հաղարաւոր գնդակներուն տակ են հերոս և անյողթեւի Զէյթունի մնացորդները, որոնք դարձեալ՝ այդ ճշմարտային վայրկեանին իսկ յուսահատած չեն իրենց երազած մեծ իտէալը ողջագութելու և այդ իտէալին մէջ ցվերջ երջանիկ և անվրդով կեանք մը ապահովելու իրենց ապագայ սերունդին:

Դուք, ո՞վ զոհաբերութեան սեղանին վրայ ալիււալ տանջանքներով՝ Ձեր յոյսերովը դէպի յաւիտենականութեան դռը թող հայ սնման հերոսներ, դուք հանդիցեալ ալիււալ հողերու ու հորիզոններու տակ, բայց Ձեր նպատակը նոյնն էր: Մեռաք դուք ալիււալ տեսակ մահով, բայց Ձեր

Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Հալէպի ընդ-
տնօրէն Մ. Տուրիթըր

Կեանագրտական նօթեր. — Բնիկ Ամերիկացի, մի-
սիօնարարապետ, ընդհ. տնօրէն Ամեր. Նպաստամա-
տոյցի Հալէպի ճիւղին (Սարբերդ, Տիգրանա՛կերտ,
Մարաշ, Ռաֆա և լն): Ան ոչ միայն կ'օգնէ ու օգ-
նած է դաղթական հայերուն, այլ և տեղւոյն բոլոր
ք. փառնեայ անօգնականներուն:

նշանակեալ միեւնոյն էր. մենք պիտի չնգնէք որ այդ նշանակեալները կենդանութիւն չառնեն ու չիրականան. և դուք ապագային իրականաւոր մեր անցեալ եւ ներկայ յոյսերու ճամբան հարթարող յառաջապահները եղաք, որով մենք, արդեօք ինչ կրնանք մատուցանել, Ձեր յաւէտ խնկելի ու պաշտելի յիշատակը պահելու և օրհնելու համար, եթէ ոչ երկու խօսք «Յարգանք Ձեզ» ո՛վ նոր դարու մարտիրոսներ, որ Ձեր արիւննովը իսկ լուացիք մեր ազատագրութեան դատը, քաջ համոզուելով թէ առանց անոր հայ սերունդը կարելի չէ որ ապրի:

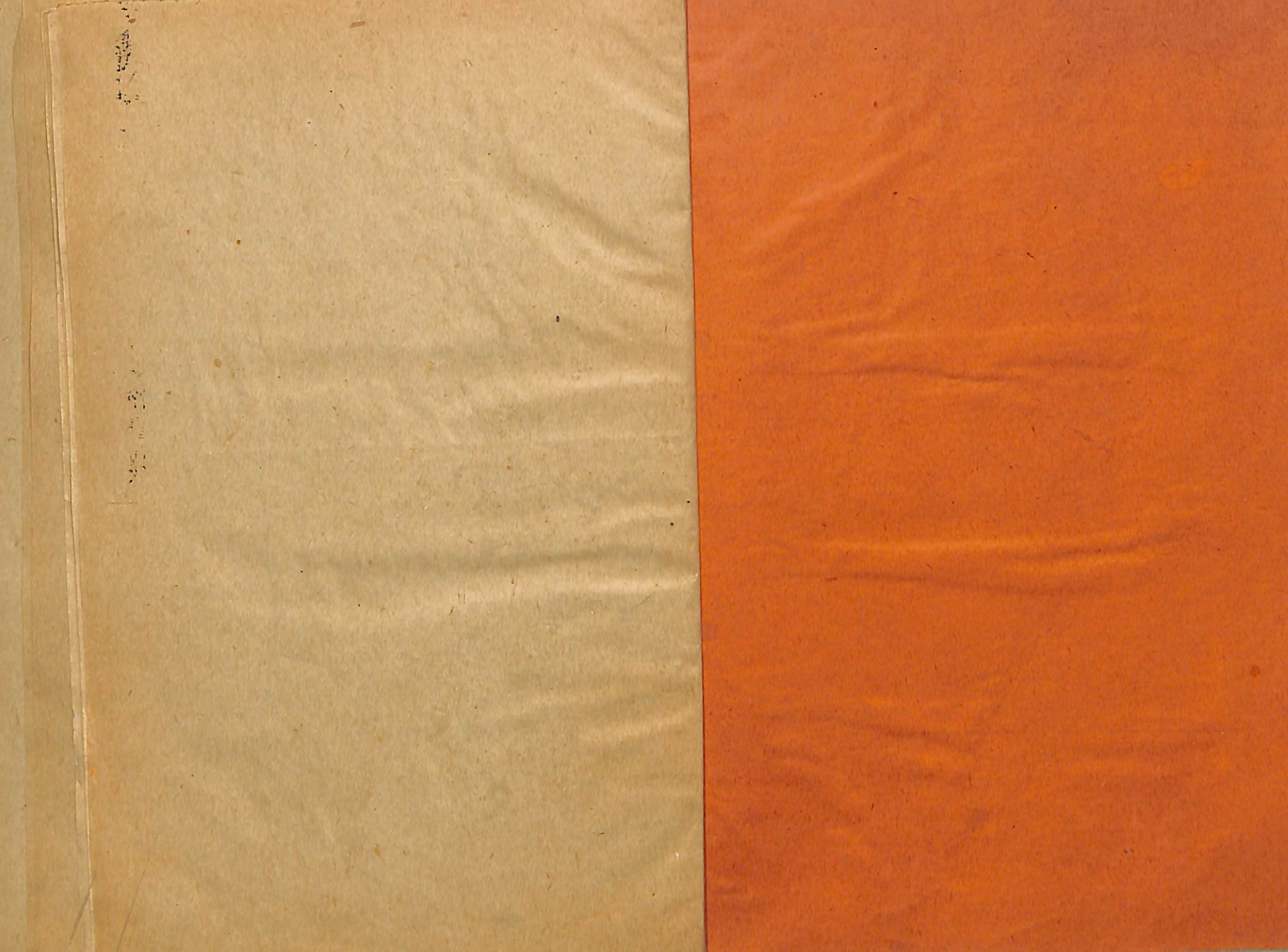
Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Ստույ	Ուղիղ
9	18	գնեմքնու	գնեմքնու
10	21	ապաստողներ	ապաստողներ
11	20	Հայեր	այրեր
13	19	ընկու	ընկ
14	30	կողմե	կողմե
15	11	արձանագրում	արձանագրում
15	22	նախ	նախ
16	5	կը մնայի	կը մնայ
16	14	չենք	չենք
27	22	աւելի փրկում	աւելի անգամ փորձում
29	33	կեսը կը	մեկ ու կեսը

20րդ էջին 19րդ տողին մէջ մէկ տող անցում է, պէտք է ըլլայ այս պէս՝ ծանուցագիր մը բաւական աղմուկ կրնայ հանել, տուաւ եւ այդ ծանուցագրին հետեւանքին վրայ բան մը իսկ չխորհեցաւ:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	Տող	Միայ	Ուղիղ
8	3	ը՛ թաճքին	ընթացքին
11	16	կը յիշեն	կը յիշեմ
12	2	ընթացքէն	ընթացքին
14	7	դաթական	դադրական
14	30	կողմէ	կողմէ
15	12	վնտռելէ վերջ	վերջակէտ մը
15	29	քանի ու	քանի որ
11	1	առանցացած	առանձնացած
16	5	կը մնայի	կը մնար
16	6	չը յառաջացնելու	յառաջացնելու
25	28	անհասարակ	առհասարակ
25	34	արգասանութիւլը	արգասանութիւլը
29	33	կէսը	¹ / ₅₀ րդ լը
30	1	նս խօրկին	նախօրեակին
32	22	ուղղակին	ուղղակի
32	23	չառային	չառային
34	17	հագած	հանգած
46	15	կը գտնուէին	կը գտնուէր
47	31	երեւածի	երանի
49	36	ջրէ	ջէ
53	14	Սօսըրունի	Անտրունի
54	15	խնայի	խնայի
54	22	չ'իք	չէին
68	3	եզրայակցութիւն	եզրակացութիւն
74	21	պէտք է կարդալ	Ռուբէն Նոր-Սյախարհեան՝ Նազարէթ չափուչի երրորդ տղան եւ Լևոն Պ սլճեան, այս վերջինը վի-
76	28	կայերէն	կալերէն
78	5	ճիւղամայն	միանգամայն
86	7	հասնելով	հասնելու
86	13	հայերը	հայերէն
93	17	Քուրուկեան	Քարուկեան
116	1	յարգանքի	յարգանքի

ԳԻՆ 75 ՂՐՇ:

(Ամերիկայի համար 75 սենթ)

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՀԱՍՇԷՆ՝

M. V. Karanfilian, Boite postale No. 72, ALEP. Syrie

ԳՈՒՍՈՑ ՀԱՄԱՐ ԿԵԴՐՈՆԱՏԵՂԻՆ՝

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԳՐԱՏՈՒՆ

ՃՐԴԱԼ ՕԴՂՈՒ ԵՕԳՈՒՇՈՒ ԹԻՒ 7-9 Կ. ՊՈԼԻՍ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0194325

15658